

8С(кар) 7
Б-18
- 2р. 1087-1

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

4

Контрольный экземпляр
БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М.,
ОРУСБИЙЛАНЫ И. Х.-М.

Къарачай ТИЛ

4 класс

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ ЧЕРКЕССК—1970.

8с(кар)

Б18

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛА.

- А. Х.—АппаланыаХасан.
Бат. А.-К.—Батчаланы Абул-Керим.
Б. Д.—Байкъулланы Даут.
Б. Х.—Байрамукъланы Халимат.
Гарш.—В. М. Гаршин.
Къ. И.—Къаракётланы Исса.
Кр.—И. А. Крылов.
КъХТ.—Къарачай халкъ таурухла.
Л.—М. Ю. Лермонтов.
Л. Т.—Л. Н. Толстой.
Л.—Лайпанланы Хамит.
М. К.—Мечиланы Къязим.
Н. О.—Н. Островский.
П.—А. С. Пушкин.
С. К.—Сюйюн Капаев.
Т.—И. С. Тургенев.
Х. Г.—Хусин Гашоков.
Х. О.—Хубийланы Осман.
Ч.—А. П. Чехов.
Ч. М.—Чотчаланы Мухаммат.

кар. 1087 - В

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

БАЙРАМКУЛОВ АХМАТ МАГОМЕДОВИЧ, УРУСБИЕВ ИБРАГИМ ХАДЖИ-МУХАМЕДОВИЧ

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК ДЛЯ 4 КЛАССА

80 стр. с рисунками

Редактор Н. М. Кагиева. Художник В. И. Бекетов,
Худ. редактор М. П. Бертник. Техн. редактор Э. Т. Агирбова.
Корректор Т. М. Тохчукова.

Сдано в набор 31-VII-1970 г. Подписано в печать 13-X-1970 г. Формат 60x90¹/₁₆. Печ. л. 5.
Уч.-изд. л. 3,97. Заказ № 3752. Тираж 6500 экз. ВУ 72722. Цена 7 коп.

Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, г. Черкесск, ул. Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская областная типография, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

БАШЛАНГАН КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙЫТАРЫУ

1. Кюнюгюнзю къалай ашыргъаныгъызны джорукъларын къаты къагъыт-ха джазыгъыз, точкаланы орнуна керекли цифраланы салыгъыз. Къагъытны столугъузну башында къабыргъагъа тагъыгъыз.

1. Эртденбла ... сагъатда къобаргъа.
2. Зарядка бла къол—бет джууууу ... минут.
3. Эртден азыкъ ... минут.
4. Школгъа ... сагъатда кетерге.
5. Школда ... сагъатдан ... сагъатха дери.
6. Кюнорта азыкъ ... минут.
7. Солургъа, ойнаргъа ... сагъатдан ... сагъатха дери.
8. Дерслени хазырлау ... сагъатдан ... сагъатха дери.
9. Китаб окъуу ... сагъатдан ... сагъатха дери.
10. Аякъ эм юс кийимлени кирсиз этиу ... минут.
11. Джукъларгъа хазырланыу ... минут.
12. ... сагъатда джатаргъа.

2. Ауудан уллу болмагъан бир хапарчыкъ джарашдырыгъыз. Хапарыгъыз-гъа бу сёзлени тюшюрюрге кюрешигиз: агъач пенал, къызыл, джашил, мор карандаш, джумушакъ резинчик, джюлгюшчюк, тетрадла, линейка, сахтиян портфель, тери ботинкала, пионер галстук джылы пальто, къулакълы бёрк.

Былайда джазарыкъ хапарыгъызны аллы бериледи, сиз алайдан арысын джарашдырыгъыз.

Мен школгъа къалай хазырланама.

Школгъа мен ингирден хазырланама. Ингирде сегиз сагъатха дерслерими хазырлаб бошайма. Андан сора ручкамы, карандашларымы, резинкамы, карандаш къыйычу джюлгюшчюгюмю неналгъа джыяма.

3. Тюбюнде берилген план бла хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз.

Джай каникуллада.

1. Каникулла къачан башландыла?
2. Сен джай къайда болдунг?
3. Сен неллей бир заманны солудунг?
4. Джай кёзюуде сен не зат этиб турдунг?
5. Джай солугъанынг кёлюнге джетдими?
6. Джай кёзюуден сени эсингде не зат бек къалды?
7. Кесинги школчу джёнгерлеринг бла къалай тубешдинг?

Атланы болушлада джалгъаныулары.

Болуш ахырланы тюз джазылыулары,

4. Берилген атланы болушлада джалгъагъыз, болуш ахырланы сызчыкъ бла айырыгъыз тублерин да тартыгъыз. Сёзню аягъында келген **н** таууш бериучю эм башлаучу болушлада къалай эшитилгенин сынагъыз, къалай джазылгъанын да айтыгъыз.

Боран, чалман, гебен, гёзен.

Ю л г ю.

Баш б.	<i>сохан</i>	<i>джюген</i>
Иел. б.	<i>сохан-ны</i>	<i>джюген-ни</i>
Бер. б.	<i>сохан-нга</i>	<i>джюген-нге</i>
Там. б.	<i>сохан-ны</i>	<i>джюген-ни</i>
Ор. б.	<i>сохан-да</i>	<i>джюген-де</i>
Башл. б.	<i>сохан-дан</i>	<i>джюген-ден</i>

Айтыллыгъы: Сёзню аягъында **н** таууш бериучю болушлада **нг** тауушча эшитиледи, алай болса да, сёзню тамырын бузмай, **н** харифни джазаргъа керекди.

5. Айтымланы джазыгъыз, точкаланы орнуна керекли болуш аффиксни салыгъыз.

1) Мурат аэроплан... миниб, Нарсанагъа кетди. 2) Кюн ёзен... кеч тиеди. 3) Устаз Осман... ана тилден тёрт салды. 4) Колхозгъа болушургъа тамада классланы сохталары бичен... чыкъдыла. 5) Дерсле башланыргъа сохтала бичен... къайытдыла. 6) Къартджыгъа, уча келиб, гебен... къонду. 7) Ташкёмюр отун... кючлюдю.

6. Берилген сѣзлени болушлада джалгъагъыз, болуш ахырланы тюблерин тартыгъыз. Бериучю болушда эки **нг** нек болгъанын айырыгъыз. Башлаучю болуш аффикс къалай эшитилгенин эм къалай джазылгъанын айырыгъыз.

Танг, дженг.

Ю л г ю.

Баш. б.	<i>танг</i>	<i>дженг</i>
Иел. б.	<i>танг-ны</i>	<i>дженг-ни</i>
Бер. б.	<i>танг-нга</i>	<i>дженг-нге</i>
Там. б.	<i>танг-ны</i>	<i>дженг-ни</i>
Ор. б.	<i>танг-да</i>	<i>дженг-де</i>
Башл. б.	<i>танг-дан</i>	<i>дженг-ден</i>

Айтыллыгъы: 1) аягъында **нг** болгъан сѣзде бериучю болушда эки **нг** (**-нгнг**) джазылады; 2) сѣзню аягъында **нг** таууш болса, башлаучю болушда **-нан**, **-нен** эшитиледи, алай болса да **-дан**, **-ден** джазылады.

7. Айтымланы джазыгъыз; скобкалада берилген сѣзлени бериучю болушха салыгъыз. Скобкаланы къоратыгъыз.

1) Мингни (минг) къошсанг, эки минг болады. 2) Керти тенг тенглик эте билирге керекди. 3) (Сен) ненча джыл болгъанды? 4) (Танг) дери джаугъанлай турду. 5) „(Джюн) тюшген тауукъча“ деб сѣз барды.

Сыфатланы тюз джазылыулары.

8. Айтымланы джазыгъыз; айырылыб джазылгъан сѣзлени джазылгъанлары бла айтылгъанларында не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз.

Ю л г ю: *Къойну джюнлюсю багъалыды деген сѣзде эки л эшитиледи, алай болса да, сѣзню тамырын бузмай, нл джазаргъа керекди.*

1) Къойну джюнлюсю багъалыды. 2) Теберди башында **Ту-**банлы кѣлде форель чабакъла бардыла. 3) **Чи**бинли джер малгъа къыйын болады. 4) Бизни тауларыбызда **биченли** джерле аз тюдюле.

9. Берилген сыфатланы атла бла байлаб, айтымла джарашдырыб, джазыгъыз; сыфатланы тюблерин тартыгъыз.

Боранлы, сабанлы, отунлу, тютюнлю, гебенли.

Юлгю. *Мийик сыртлада боранлы кюнле кёб болады.*

10. Айтымланы джазыгъыз айырылыб джазылгъан сёзлени джазылыулары бла айтылыуларында не башхалык болгъанын айыргъыз.

Юлгю. *Бизни сабийлерибиз къууанчлы заманда джашайдыла.*

1) Бир къауум адам пурчлу хантны сюеди. 2) Бизни тауларыбызда агъачлы джерле кёбдюле. 3) Алгъын заманлада джырмачлы кийим этерге ёч эдиле. 4) Мусос джаш заманында кючлю адам болуучан эди. 5) Хоншубузну бир чачлы къызчыгъы бар эди.

Санауланы тюз джазылыулары.

11. Тюбюнде берилген санауланы сёзле бла джазыгъыз. 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20; 300, 500.

12. Тюбюнде берилген санауланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз; санауланы тюблерин тартыгъыз, къалай джазылгъанларын эслегиз.

1) Юч-тёрт, 2) беш-алты, 3) тогъуз-он, 4) экишер-экишер, 5) экеу-экеу, 6) ючёу-ючёу.

Алмашланы тюз джазылыулары.

Бетлеучю алмашланы болушлада джалгъаныулары эмда ала-ны тюз джазылыулары.

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Баш.	<i>мен биз</i>	<i>сен сиз</i>	<i>ол ала</i>
Иел.	<i>мен-и биз-ни</i>	<i>сен-и сиз-ни</i>	<i>ан-ы ала-ны</i>
Бер.	<i>мен-нге биз-ге</i>	<i>сен-нге сиз-ге</i>	<i>ан-нга ала-гъа</i>
Там.	<i>мен-и биз-ни</i>	<i>сен-и сиз-ни</i>	<i>ан-ы ала-ны</i>
Ор.	<i>мен-де биз-де</i>	<i>сен-де сиз-де</i>	<i>ан-да ала-да</i>
Башл.	<i>мен-ден биз-ден</i>	<i>сен-ден сиз-ден</i>	<i>ан-дан ала-дан</i>

13. Айтымланы джазыгъыз, алмашланы тюблерин тартыгъыз; мен, сен деген алмашла бернучю эмда башлаучу болушлада къалай айтылгъанлары бла къалай джазылгъанларын айыргъыз.

1) Ёхдем Кавказ, салам айтама сеннге... 2) Сенден эсе къб ариуду келбетим... 3) Сатыб алычу джеринги сеннге бошуна береди... 4) Джюрегим, кёлюм сеннге: бир баламча кёрюме, сени ючюн ёлюме. 5) Джюрегимден мен сеннге разылыкъ береме, меннге айтхан сёзюнгю бек багъалы кёреме. 6) Меннге джетген юч-тёрт къой чарс этдириб кёзюнгю, джетишген кюн унутдунг алгъын айтхан сёзюнгю. 7) Джыйдынг ташха, агъачха, джазылдым сеннге ашха, ашаргъа аш табмагъын мени этимден башха!..

Къаракётланы И.

Этимни узайгъан заманда тюз джазылыуу.

Бетле	Бирлик сан	Кёблюк сан
1-чи бет	<i>бар-гъан-ма айт-хан-ма джон-нган-ма мин-нген-ме</i>	<i>бар-гъан-быз айт-хан-быз джон-нган-быз мин-нген-биз</i>
2-чи бет	<i>бар-гъан-са айт-хан-са джон-нган-са мин-нген-се</i>	<i>бар-гъан-сыз айт-хан-сыз джон-нган-сыз мин-нген-сиз</i>
3-чю бет	<i>бар-гъан-ды айт-хан-ды джон-нган-ды мин-нген-ди</i>	<i>бар-гъан-дыла айт-хан-дыла джон-нган-дыла мин-нген-диле</i>

-гъан, -хан, -нган, -нген, ген аффикследен сора б, м харифле бла башланган бет аффикс (ма, ме; быз, биз) къошул-

са, аллындагы **н** тауушча эшитиледи. Алай болса да, аффикс бузулмай, **н** джазылады.

14. Берилген этимлени 1-чи бетде бирлик эмда кёблук санда джегилиулерин этигиз, аффикслени тюблерин тарта, джазыгъыз.

Къууан, дженг, сын, чаб, къош.

15. Берилген этимсёзлеулени къоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз. Этимсёзлеулени къалай джазылгъанларын эсге алыгъыз.

Бусагъатдан, бюрсюкюн, аз-буз, биле-биле, джарты-къурту.

Грамматикада сѣзтутушланы эмда айтыуланы кѣуралыуларына эм магъаналарына кѣарагъан кесегине синтаксис дейдиле.

§ 1. Сѣзтутуш. Сѣзтутушда баш эм бойсуннган сѣз.

Сѣзле	Сѣзтутушла
<i>кюн, джылы</i>	<i>джылы кюн</i>
<i>ойнаргъа, арбаз</i>	<i>арбазда айнаргъа</i>

Баш сѣз	<i>кюн</i> къаллай?	<i>ойнаргъа</i> къайда?
Бойсуннган сѣз	<i>джылы</i>	<i>арбазда</i>

Бизни тилибиз сѣзледен кѣуралады. Сѣзледен кѣуралгъан тилде сѣзтутушла боладыла, сѣз ючюн: 1) *кюн, джылы* деген сѣзледен *джылы кюн* деген сѣзтутуш кѣуралады; 2) *ойнаргъа, арбаз* деген сѣзледен *арбазда ойнаргъа* деген сѣзтутуш кѣуралады.

Сѣзтутуш баш эмда бойсуннган сѣзден кѣуралады. *Джылы кюн* деген сѣзтутушда баш сѣз *кюн* деген сѣз, бойсуннган сѣз *джылы* деген сѣз болады. *Арбазда ойнаргъа* де-

ген сѣзтутушда баш сѣз *ойнаргъа* деген сѣз, бойсуннган сѣз *арбазда* деген сѣз болады.

Бойсуннган сѣз баш сѣзге *магъанасы* бла байланады; бу тукъум магъана баш сѣзден бойсуннган сѣзге салыннган соруу бла ачыкъланады.

Джылы кюн деген сѣзтутушда *кюн* деген баш сѣзден *джылы* деген бойсуннган сѣзге къаллай? деген сорууну салыргъа боллукъду. Бу сорууну кючю бла затны атына аны ышанын танытхан сѣз (*джылы*) кшошулгъанды.

Арбазда ойнаргъа деген сѣзтутушда *ойнаргъа* деген баш сѣзден *арбазда* деген бойсуннган сѣзге къайда? деген сорууну салыргъа боллукъду. Бу сорууну кючю бла ишни танытхан сѣзге (*ойнаргъа*) иш этиллик джерни танытхан сѣз (*арбазда*) кошулгъанды.

Бойсуннган сѣз баш сѣзге магъанасы бла тагъылгъандан сора да грамматика джаны бла тагъылыргъа да боллукъду. Сѣз ючюн, *арбазда ойнаргъа* деген сѣзтутушда *арбазда* деген бойсуннган сѣз *ойнаргъа* деген баш сѣзге орунлаучу болушну *да* деген аффиксини болушлугъу бла байланнганды (*Джылы кюн* деген сѣзтутушда бойсуннган сѣзбаш сѣзге къуру магъанасы бла байланнганды).

Сѣзтутушла эки сѣзден артыкъдан къуралыргъа да боллукъдула, сѣз ючюн, *сагъатха келирге* (не заманнга келирге?), *тѣртюнчю классда окъургъа* (къайсы классда окъургъа?)

16. Окъугъуз, хар сѣзтутушда баш эм бойсуннган сѣзню кѣргюзюгюз. Бойсуннган сѣз не соруугъа джууаб этгенин айтыгъыз.

1. Къонгур ийнек (каллай ийнек?), къара джамчы, джити бычакъ, мутхуз кюн, багъалы къумач, школ бачха, джаралы айю, тийген кюн, джаугъан жангур, ишленнген сабий.

2. Атамы къарнашы, совхозну фермасы, джюн чындайла, Наурузну китабы, джауумлу кюн, дженгсиз габрай, чачакълы джаулукъ, сабыр адам.

§ 2. Айтым. Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла.

Биз киши бла сѣлешсек неда джукъ джасакъ, айтымланы джюрютебиз.

Джукъну билдирген, неда соруу салгъан, неда буйрукъну, тилекни танытхан сѣзге неда сѣзтутушха айтым дейдиле.

Сѣлешюде айтымны бошалгъаны макъам бла (ауаз бла) танылады. Айтымла юч къауумгъа юлешинедиле: 1) хапарлаучула. 2) соруучула, 3) буйрукъчула.

Не болса да бир затны юсюнден хапар билдирген айтымгъа хапарлаучу айтым дейдиле, сѣз ючюн: *Сосуркъа халкъны беш башлы эмегенден къутхаргъанды. (КъХТ) Уучула тюлюкюню ълтюргендиле. КъХТ).*

Сорууу болгъан айтымгъа соруучу айтым дейдиле, сѣз ючюн: *Гара чегетни ичиндемиди? (Х. О.) Мында олтуруб тургъандан сениге не хайыр барды? (Л. Т.)*

Буйрукъну, тилекни танытхан айтымгъа буйрукъчу айтым дейдиле, сѣз ючюн: *Кесинге тенглени айыра бил... (Кр.) Джырла, джанчыгъым, уялма. (Кр.)*

Хапарлаучу, соруучу эмда буйрукъчу айтымланы, кѣлтюрмей, рахат, сабыр айтыргъа боллукъду. Кѣлтюртюлмей айтылгъан айтымланы аягъында быллай белгиле салынадыла:

1. Хапарлаучу айтымланы аягъына точка салынады, сѣз ючюн: *Лѣнка, джылай, юй тюбюне алтурду. (М. Г.) Архип акка хыртдылы къолу бла Лѣнканы башындан сылады. (М. Г.)*

2. Буйрукъчу айтымны аягъына да точка салынады, сѣз ючюн: *Боллукъду, джылама, аккачыгъым. (М. Г.) Керек тюлдю, келме... (М. Г.)*

3. Соруучу айтымны аягъына соруу белги салынады, сѣз ючюн: *Сен нек тынгылайса? Сен менсиз къалай боллукъса? Иги адамла болушурла деб умутму этесе? (М. Г.)*

§ 3. Кѣлтюртюучу айтымла.

Хапарлаучу, буйрукъчу эм соруучу айтымла кѣлтюртюлюнюб айтылыргъа боладыла.

1. Хапарлаучу айтым кѣлтюртюлюб айтылса, аны аягъына точканы орнуна кѣлтюртюю белги салынады, сѣз ючюн: *Джукъ айтханлай, сен ачыуланаса да тебрейсе! (Л. Т.) Твоя, Иван хорош, моя, Абдул хорош! (Л. Т.)*

2. Буйрукъчу айтым кѣлтюртюлюб айтылса, аны аягына точканы орнуна кѣлтюртюу белги салынады, сѣз ючюн: *Шкокну чыггар! — деб Жилин хахайны берди. (Л. Т.) Суу беригиз, суу беригиз!—деб тиледи Жилин (Л. 1.)*

3. Соруучу айтым кѣлтюртюлюб айтылса, аны аягында соруу белги кылады, сѣз ючюн: *Артист болургъа сюемисе?—деб сорду. (Ч.) Къайдан чыкъдынг, дидиу? Ай джазыкъ, сени ачитханмы этдим?—деб, сыртын, башын сылады. (Ч.)*

Кѣбюсюне кѣлтюртюу халда буйрукъчу айтымла джюрюю-дюле.

17. Айтымланы тышыгыздан окъугъуз: алгы бурун хапарлачуланы, кѣлтюртмегенлей; экинчи аланы кѣлтюртюу халда окъугъуз, Буйрукъчу айтымланы да алай этигиз.

Окъуу мычымай бошаллыкъды. Сиз лагерге кетериксиз. Лагерни къатында кѣлчюкле бардыла. Сиз анда джуууннукъсуз. Кесигизни ариу джюрююгюз. Лагерни джорукъларын бузмагъыз. Тамадагъызны айтханын этигиз.

18. Хапарчыкны джазыкъыз, айтымланы аякларына точкала салыгъыз Башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы эки сыз бла тюблерин тартыгъыз.

Джангы юйде.

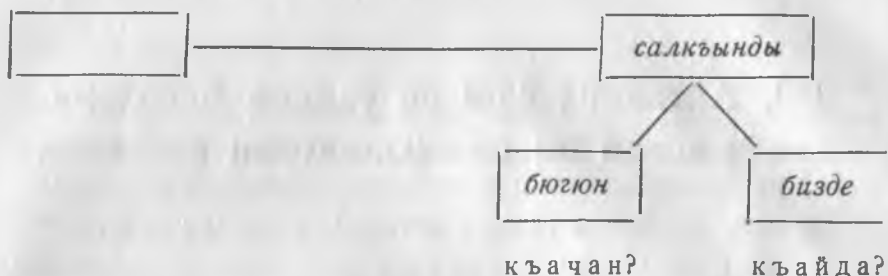
Керим заводда ишлейди ол джангы ишленген юйде квартир алганды. Керим юйдегисин ары кѣчюргенди аны юй бийчеси квартирлерин ариу джарашдыргъанды, къонакъ юйде эки терезени арасында Ленинни сураты тагъылгъанды квартирде радио, телевизор, телефон барды.

19. Хапарчыкны тышыгыздан окъугъуз; хапарлаучу, соруучу эмда буйрукъчу айтымланы табыгъыз. Хапарчыкны джазыкъыз, таякчыкъланы орнуна керекли тыйгъыч белгилени (точкаланы, соруу белгилени, кѣлтюртюу белгилени) салыгъыз.

Къанатлыланы сакълагъыз.

Къамыжакъ, къурт дегенча кѣб тюрюу ууакъ джаныуарчыкъла бачхалагъа, тереклеге улуу заран саладыла | бу заранчыладан быланы ким сакълайды | сабанладан, бачхаладан улуу битим алыргъа адамлагъа ким болушады | бу иште адамлагъа

къалайды?

Къарлы къыш. Гебенле къортге батхандыла. Биринчи айтымда баш членледен къуру башчы барды, хапарчысы джокъду, сансыз член барды: *къарлы*.

Къуру баш членлери болгъан айтымлагъа джайылмагъан айтымла дейдиле, сёз ючюн: *Къар. Джангурла. Къанатлыла кетгендиле*.

Баш членлери да, сансыз членлери да болгъан айтымлагъа джайылгъан айтымла дейдиле, сёз ючюн:

Кечги къач. Джангурла тохтаусуз джауадыла. Къанатлыла джылы джерлеге кетгендиле.

20. Соруулагъа кёре сансыз членле къошуб, джайылмагъан айтымланы джайылгъан айтымла этигиз.

Къач келди. (Къаллай?) булутла (къайда?) сюзюлюб келдиле. (Къаллай?) джангур себелейди. (Къаллай?) джел (къайдан?) урады. (Къаллай?) чапракъла (неледен?) агъадыла. Къанатлыла (къайры?) кетдиле.

21. Соруулагъа джууаб эте, «Бизни юйюбюзню ким ишлегенди» деген темагъа бир хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз.

Бизни юйюбюзню фундаменти бла къабыргъаларын ким салгъанды? Полланы, рамаланы, эшиклени ким этгенди? Юйню башын къанджал бла ким джабханды? Рамалагъа мияла ким салгъанды? Эшиклени, терезелени ким боягъанды? Къабыргъалагъа ким штукатура этгенди?

§ 5. Башчы бла хапарчы.

Башчы айтымны баш члениди, кеси да ким? не да не? деген соруулагъа джууаб этеди. Кёбюсюне башчы баш болушда атладан эмда алмашладан къуралады, сёз ючюн: 1) *Къарт къашларын тюйдю.* (Л.) 2) *Кюн батды.* (П.) 3) *Мен къарт болганма.* (Л. Т.)

Хапарчы айтымны баш члениди, башчыны ачыкълайды, кеси да не этеди? не этерикди? не этер? не этди? не этгенди? не этген эди? дегенча соруулагъа джууаб этеди, кёбюсюне этимден къуралады, сёз ючюн:

- 1). ^{б.} *Ислам дерсин* ^{хап.} *хазырлайды.* 2). ^{б.} *Асият сурат* ^{хап.} *салады.*
3). ^{б.} *Биз терекле* ^{хап.} *орнатдыкъ.* 4). ^{б.} *Таулада* ^{хап.} *къар джауады.*
5). ^{б.} *Тюнене* ^{хап.} *Къобан къобхан эди.*

Хапарчы башчы бла бетде, санда келишеди.

22. Соруулагъа джууаб эте, хапарчыкъ джазыгъыз. Айтымлада башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюберин тартыгъыз.

Бал чибинле.

Бал чибинле адамгъа не хайыр береди? Адамла бал чибинлени къайда тутадыла? Бал чибинле балны къайда джыядыла? Ала балны къайры келтиредиле? Балдан сора да адамла бал чибинледен не аладыла? Бал чибинле къышларын къалай ашырадыла?

§ 6. Айтымны сансыз членлери.

Сансыз членлени юч къаууму.

Сансыз членле башчыны, хапарчыны ачыкълайдыла; аны кибик сансыз членлени ачыкъларгъа да боладыла. Сансыз членле бизни айтхан затыбызны кесгин, ачыкъ этедиле.

Сансыз членле юч къауумгъа юлешинедиле: толтуруучула, ачыкълаучула, болумла.

§ 7. Толтуруучу.

Толтуруучу айтымны сансыз члениди, кеси да болушланы сорууларына джууаб этеди, затны танытады.

Толтуруучу кёбюсюне атладан неда алмашладан кьуралады, кеси да ишни танытхан сёзлеге байланады, сёз ю чюн:

1) *Сохтала парталаны боягъандыла.* 2) *Джангур джел бла келеди.* 3) *Осман ана тилден беш алды.* 4) *Биз бюгюн диктант джаздыкь.* 5) *Айшат анасына кьуру да болушады.*

23. Айтымланы джазыгъыз, толтуруучуланы тюблерин тартыгъыз, ала кьайсы болушлада келгенлерин айырыгъыз.

1) Кюн кьарны эритеди. 2) Чалкьычыла дырын джыядыла. 3) Джазгъы кюн джерни джылытады. 4) Джашил кырдык джерни юсюн басханды. 5) Буз суудан дженгилди. 6) Къанатлыла адамгъа улуу хайыр береди. 7) Мычымай, колхоз малларын джайлыкьгъа чыгъарлыкьды.

24. Толтуруучулары болгъан 4-5 айтым джарашдырыб джазыгъыз, толтуруучуланы тюблерин тартыгъыз, ала не соруулагъа джууаб этгенлерин эмда кьайсы болушлада болгъанларын айырыгъыз.

§ 8. Ачыкьлаучу.

Затны ышанын танытхан, кьаллай? неллей? ненчанчы? деген соруулагъа джууаб этген айтымны сансыз членине ачыкьлаучу дейдиле.

Кёбюсюне ачыкьлаучула болуб сыфатла джюрюйдюле, кеслерин да айтымда затны танытхан сёзлени ачыкьлайдыла, сёз ю чюн:

1) *Малчыланы сабыр, таукел сёзлери Хасанга къанат береди.* (X. O.)

2) *Мен тёртюнчю классда окъуйма.*

Айтымда ачыкьлаучу болуб атла, алмашла джюрюрге да боладыла, сёз ю чюн:

1) *Къарчаны юйдегиси бир-бирин суйген юйдегиди.* (Б. X.)

2) *Айшатны бууунунда алтын сагъаты бар эди.*

3) *Мени кьарнашым Ленинградда окъуйду.*

25. Суратлау хапарчыкыны джазыгъыз, ачыкълаучулары тюблерин тартыгъыз, ала тилни къайсы кесегинден къуралгъанларын айырыгъыз.

Бизни тауларыбызда.

Мийик таулары башларыны къалыны къар басханды. Тар къулакъланы ичлери бла кирсиз суучукъла кенг ёзеннге саркъадыла. Уллу ёзенни ичинде узун, субай терекле ёседиле. Тереклени джашил чапракълары ариу салкъын бередиле. Сууукъ къач келгенлей, сары чапракъла агъыб башлайдыла. Къаты джел къакъгъанлай, къургъакъ чапракъла къалтыраб башлайдыла. Бир кесек замандан терен, джумушакъ къар тюшеди, ол джерни юсюн мамукъ джуургъанча джабады. Былай бла узун, сууукъ къыш тюшеди.

26. Берилген сезлени ачыкълаучула эте, айтымла къураб джазыгъыз, ачыкълаучулары тюблерин тартыгъыз, ала тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын айырыгъыз.

1) Къызыл, 2) къонгур, 3) келбетли, 4) дженгил, 5) джумушакъ, 6) адебли, 7) джигит, 8) чомарт.

27. План салыб, тюбюнде берилген темаланы бирине хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз. Сайлагъан темагъызгъа къаллай ачыкълаучула керек болгъуна эс бёлгюз.

1. Къачда чегет талада.
2. Джай джайлыкъда.
3. Бизни юйюбюзде.

§ 9. Болумла.

Болумла айтымны сансыз членлеридиле, къайда? къайры? къайдан? къачан? къалай? деген соруулагъа джууаб этедиле, кеслери да орунну, заманны, халны танытадыла.

Кёбюсюне болумла сёзлеуледен неда атладан къураладыла, кеслери да айтымда ишни этилгенин танытхан сёзлеге байландыла, сёз ючюн:

1) *Ёзенледе* (къайда?) *тубан сютча агъара эди* (Л. Т.)
2) *Джер-суу кёре, биз автобус бла Уллу Къарачайгъа* (къайры?) *бардыкъ.* 3) *Мен чегетден* (къайдан?) *чыкъдым;* *сууукъ кючлю эди.* (Н.) 4) *Джер-джерде* (неле?) *тойла,*

тутушла эмда тюрлю-тюрлю оюнла барадыла. (Б. А.)
5) Тауну ёшюнюн машинала кесерле, ёзенлерин терен-терен
(къ алай?) тешерле. (Къ. И.)

28. Айтымлада болумланы эмда ала ачыкълагъан сёзлени табыгъыз. Ай-
тымланы джазыгъыз, болумланы бир сыз бла, ала ачыкълагъан сёзлени эки
сыз бла тюрлерин тартыгъыз.

- 1) Онг джанында къарлы Кавказ джылтырай эди. (П.)
- 2) Бизни аскерлерибиз ал кюнюнде чыкъгъан эдиле. (П.)
- 3) Биз ёзеннге тюшдюк, чууакъ кёк да кёрюндю. (П.)
- 4) Муху башыны джалан сыртларында улуу тууарла, къойла иссилеб джатадыла. (Х. О.)
- 5) Тама-тама кёл болур, джыйыла-джыйыла эл болур. (Нарт сёз)
- 6) Сууда макъала тохтаусуз хурулдай эдиле. (Л. Т.)
- 7) Къарча акъырын-акъырын сюрюуге келди. (Б. Х.)
- 8) Тюнене мен Исси суугъа келдим. (Л.)

29. «Хар къралда этерге» деген назмудан алыннган кесекни окъугъуз, мында автор къаллай болумланы хайырландыргъанын, эмда ала халкъны не кёзюуде джашауун кергюзгенин айыргъыз.

Джашай эдик элдеде,	Агъач ичи теренде,
Мюрзеу битмез джерледе,	Тёрт джаныбыз тау болуб,
Башы ачыкъ гёзенде,	Миллетлеге къошулмай,
Ташлы, агъачлы ёзенде.	Кёзлерибиз ау болуб.

Октябрны нюрлерин
Къыраллагъа чачарбыз,
Анда халал нёгерлени
Джолубузгъа тартарбыз.

(Къаракётланы И.)

30. Берилген темаланы бирине хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз. Анда болумланы тюрлерин тартыгъыз, ала къаллай болумла болгъанларын айыргъыз.

1. Мен кюнюмю къалай ашырама.
2. Школгъа баргъан джолум.
3. Чегетге (паркгъа, къошха) экскурсиягъа баргъаныбыз.

§ 10. Биртукъум членлери болгъан айтымла.

1. Айтымда эки неда андан артыкъ башчы болургъа боллукъду, сёз ючюн:

^{б.} *Исса да,* ^{б.} *Мусса да,* ^{б.} *Роза да таурухланы сюйюб окъуй-*
дула. ^{хап.}

Башчыны эки неда андан артыкъ хапарчылары болургъа бол-
лукъду, сёз ючюн:

Исса таурухну окъуйду, сора кеси аллына ышарады.

3. Хапарчыны эки неда андан артыкъ сансыз члени болур-
гъа боллукъду, сёз ючюн:

1) ^{тол.} *Исса таурухла,* ^{тол.} *хапарла,* ^{тол.} *назмула окъуйду.*

2) ^{бол.} *Исса ачыкъ,* ^{бол.} *джарыкъ окъуйду.*

Бу айтымлада башчыла, хапарчыла эмда сансыз членле бир-
тукъум членледиле.

Биртукъум членле бир соруугъа джууаб эгедиле. Ала са-
нагъан, тизген макъам бла айтыладыла, сёз ючюн.

*Школну бачхасында алма, кертме, шапдал, балий, те-
рекле бардыла.*

Биртукъум членле бир-бирлерине байламла бла тагъылыргъа
да боладыла (*бла, да, эм, эмда, неда, алая* д. а. к.), сёз
ючюн:

1) ^{б.} *Кёб къыралдан ишчиле* ^{б.} *эм эллиле* ^{хап.} *келгендиле, мурат-*
ларын билдире. (Къ. И.) 2) ^{б.} *Акка да,* ^{б.} *Лёнка да паром бла*
суудан ётдюле. (М. Г.) 3. ^{б.} *Алгъа устаз,* ^{б.} *аны ызындан Алим*
бла ^{б.} *Хасан кирдиле.* (Х. О.) 4) ^{б.} *Муму кимге да* ^{хап.} *илеше эди*
алая джангыз Герасимни сюе эди. (Т.)

Байламлары болмагъан биртукъум членлени арасына **запятой**
салынады, сёз ючюн: *Тюзле, биченликле, чегетле джашил-*
ленгендиле.

Биртукъум членле **алая** деген байлам бла байлансала, **запя-**
той салынады, сёз ючюн: *Ай джарытады, алая джылыт-*
майды.

31. Айтымланы окъугъуз; биртукъум членлени табыгъыз, ала айтымны не
членлери болгъанларын айырыгъыз. Запятойну нек салыннганы неда нек са-
лынмагъанын айыртыгъыз.

1) Амма кёзлюклерин салды, письмону окъуду. 2) Бир юйде
отчукъ джылтырады, алая дженгил огъуна джукъланды. (Ч.)
Мутхуз чегет мыдах тынгылайды неда санграу халда гюрюлдей-

ди. (7.) 4) Комбайн орады, ууатады эмда сууурады. 5) Джазгы ишле тюзледе, сабанлада эмда бачхалада кызыу барадыла.

32. Берилген соруулагъа джууаб эте, биртукъум членлери болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

1. Бизни сабанларыбызда къаллай мюрзеуле битедиле?
2. Сютден не затла этедиле?
3. Бизни чегетлерибизде къаллай агъачла битедиле?
4. Сохта школгъа тебресе, биргесине не затланы алады?

33. Айтымланы джазыгъыз, биртукъум членлени тублерин тартыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз.

Хасан бла Хусей къарнашчыкъладыла бир классха джюрюйдюле дерслерин иги биледиле. 2) Ауур сууукъ булутла таулары башларын басхан эдиле. 3) Биченликде кызыл сары мор эмда джашил хансла кёрюне эдиле: 4) Зухра дженгил кирсиз эмда ариу джазады. 5) Кёк джашнады кюкюреди алая дженгил ачылды.

34. Айырылгъан сёзлеге биртукъум членле кшоша джазыгъыз, керекли джерине запятойла салыгъыз.

Ю л г ю. *Школ бачхада алмала битедиле.—Школ бачхада алмала, кертмеле, эрикле битедиле.*

1) Бюгюн сохтала диктант джаздыла. 2) Мурадин тюкенде тетрадра алды. 3) Сууда къазла джоузе эдиле. 4) Классда партала бардыла. 5) Разият сценада джырлады.

§ 11. Айлануу.

Адамла бир-бирлери бла сёлешген заманда ала бир-бирлерине айланыб сёлешедиле. Адам айланыб сёлешгенни атына айлануу дейдиле, сёз ючюн:

- 1) *Джолдашла, биз сейирлик заманда джашайбыз. (Н. О.)*
- 2) *Къой, атам, нек джалынаса мынгга. (Б. А.-К.)*

Айлануу атдан къуралады, ачыкълаучу сёлери болургъа болады, сёз ючюн: *Ёхдем Кавказ, салам айтама сенге. (Къ. И.)*

Айлануу белгили макъам бла айтылады. Былайда берилген башчы бла айланууну тенгешдириб кёрюгюз: 1) *Джашла ба-*

рысы да ишге чыкдыла. 2) *Джашла, кьоркьмагъыз, бизни ар-
базыбызда да болур бир той. Б. А.-К.)*

Айлануу айтымны аллында, ичинде эмда аягында келирге болады:

1. Айлануу айтымны аллында келсе, ол запятой бла айырылады, сёз ючюн: *Таулан, кимге салам бере эдинг? (А. Х.)* Алай болса да айлануу кёлтюртюлюб айтылса, запятойну орнуна кёлтюртюу белги салынады, аны ызындан келген сёз уллу хариф бла башланады, сёз ючюн: *Ариу суула! Не джерледен келесиз? (Къ. И.)*

2. Айлануу айтымны арасында келсе, аны эки джанындан запятойла салынадыла, сёз ючюн: *Огъай, къарнашым, унуталлыкъ тюлме. (Гарш.)*

3. Айлануу айтымны аягында келсе, айланууну аллына запятой салынады, айлануудан сора не точка, не соруу белги не да кёлтюртюу белги салынады, сёз ючюн: 1) *Болду, джылама, аккачыгъым. (М. Г.)* (хапарлаучу айтым). 2) *Сен нектынгылайса, Хасан? (Х. О.)* (соруучу айтым). *Кел кетейик, анам! (А. Х.)* (кёлтюртюучю айтым).

Кёбюсюне айлануула болуб адамланы атлары джюрюйдюле алай болса да баснялада, таурухлада, джомакълада айлануула болуб джаныуарланы, къанатлыланы, таб джаны болмагъан затланы атлары джюрюрге да боллукъду, сёз ючюн: 1) *Кишдик, джаным, акъыллы, меннге шокла атылды. (Кр.)* 2) *Нек джылайса, къоянчыкъ? (Джомакъ)* 3) *Ёхдем Кавказ, салам айтама сеннге. (Къ, И.)*

Айтымда биртукъум айлануула болургъа да болады, сёз ючюн: *Анам бла атам! Тансыкълыкъ саламдан сора тынчлыгъымы джазама. (Х. О.)*

35. Айтымланы джазыгъыз. Айланууланы тюблерин тартыгъыз, аладан сора не белгиле салыннганын эмда аладан сора келген сёз къаллай хариф бла башланнганын айыргъыз. (уллу неда гитче хариф).

- 1) Жилин, кел экибиз да кетейик, сакъларгъа кёлубуздан келмейди, кюн да къыздырады, кесибиз да ач болгъанбыз. (Л, Т.)
- 2) Тюзюн айтсам, хоншум, сен дженгил адам кёреме. (Гарш.)
- 3) Огъай, къарнашым, унуталлыкъ тюлме. (Гарш.)
- 4) Кюнюнг ашхы болсун, хоншум. (В. Г.)

Сизге айтама, джаш нёгерле,
Тынгылагъыз, пионерле!
Болугъуз сиз джигит эрле,
Эркиндиле окъур джерле.

(Мечиланы К.)

36. Айтымланы джазыгъыз, айланыуланы тюблерин тартыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1) Чемоданнга сакъ бол марджа. (С. К.) 2) Къарнаш, мен темир ишлейме, сен а сабан сюресе, муратыбыз бир болгъанын кесинг ариу билесе. 3) Сен партия ачдынг бизге джолланы, бердинг бизге эркинликни сен тамам. (Х. Г.) 4) Партиябыз болдунг бизге сен ана. (Х. Г.) 5) Багъалы анам, багъалы атам тансыкълыкъ саламдан сора саулугъуму, эсенлигими билдире ме. (Х. О.) 6) Огъай Осман ашыгъама. (Х. О.)

37. Айланыуланы орунларын ауушдура, айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз; айланыуланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю: *Алан сен къайры бараса? Сен къайры бараса, алан? Сен, алан, къайры бараса?*

1) Сен нек тынглайса, Хасан? (Х.О.) 2) Огъай, Осман, ашыгъама. (Х. О.) 3) Жилин, кел экибиз да кетейик. (Л. Т.)

38. Айтымланы тышыгъыздан окъугъуз; керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1) Окъуучула билимигизни ёсдюрюгюз урунургъа юренигиз!
2) Пионерле эм школчула школну тегерегин гокка хансла бла джасагъыз, школ бачханы кирсиз тутугъуз. 3) Джаш мичуринчиле кёгет тереклени сортларын игиге айландырыгъыз. 4) Тимурчыла, Ата джурт къазауатны сакъатларына болуша туругъуз!

§ 12. Къош айтым.

Эки неда андан артыкъ бош айтымдан къуралгъан айтымгъа къош айтым дейдиле.

1) *Къалын тубан алаша джайылгъан эди, башында уа джулдузла кёрюне эдиле. (Л. Т.) Тенгледширигиз: Къалын тубан алаша джайылгъан эди. Башында джулдузла кёрюне эдиле.*

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бирлери бла байламланы эмда байлам сёзлени болушлукълары бла байланадыла (да, эм, эмда, неда, бир-бир, алая, алай болса да, не д. а. к.) Къош айтымда бош айтымланы арасына запятой салынады.

39. Тышыгъыздан окъугъуз. Хар къош айтым ненча бош айтымдан къуралгъанды? Хар бош айтымда баш членлени (башчы бла хапарчыланы кёргюзююз. Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бирлери бла къаллай байламла бла байлангандыла?

1) Джангур джауду, джер да джибиди. 2) Джарыкъ болду, къанатлыла да къозгъалыб башладыла. 3) Къара булут кесеклеге юзюлдю, эмда ала тёрт джанына чачылдыла. 4) Бюгече не кърау тюшмеген эди, не суу бузламагъан эди. 5) Бир булут басады, бир кюн джылтырайды. 6) Джай джыяды, къыш а ашайды. (Нарт сёз) 7) Алгъын къарнашым бла мен ишлей эдик, энди уа мен кесим ишлейме.

40. Айтымланы джазыгъыз, башчыланы эмда бош айтымланы бир-бирлерине байлагъан байламланы тюблерин тартыгъыз.

1) Ингир джууукълашыб келе эди хауа да ауур болгъан эди. (М. Г.) 2) Жилин атлы болгъанды, хабджюклери уа арбада къалгъандыла. (Л. Т.) 3) Костылин иссиден шибижича къызаргъанды, тери да суу къуйгъанлай баргъанды. (Л. Т.) 4) Тубанны ичинде салкъын эди, барыргъа тынч эди, алая чачылгъан чурукълары къыйнай эдиле. (Л. Т.) 5) Шыбыла джылтырады эмда аны ызындан кюкюреген таууш эшитилди.

41. Айтымланы джазыгъыз, башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз; байламла: а, уа, алая, эмда къайсы кёзюуледе къош айтымлада бош айтымланы байлайдыла эмда къайсы кёзюуледе бош айтымлада биртукъум членлени байлайдыла?

1) Къар джауду, алая дженгил огъуна эриди. Къар джауду, алая аны кюн дженгил огъуна эритди. 2) Биз шабат кюн чегетге барлыкъбыз, ыйых кюн а бачхада ишлерикбиз. Шабат кюн биз чегетге барлыкъбыз, къалгъанла уа бачхада ишлерикдиле. 3) Кюн тийди, табигъат да уянды. 4) Эртденли къар джауады эмда джерни акъ джабыу бла джабады. Сау кечени къар джаууб турду, эмда эртденлагъа джерни акъ джабыу джабды.

42. а, алая, уа байламла бла бош айтымланы бир-бирлерине байлаб, кьош айтымла кьурагъыз; айтымланы джазыгъыз, запятойланы салыгъыз, башчыланы тюблерин тартыгъыз.

1) Исса задачла этеди. Айшат китаб окъуйду. 2) Джёнгерлерим киногъа бардыла. Мен бармадым. 3) Джашчыкь ышарыргъа умут этди. Аны кёзлеринде джыламукълары бар эди. 4) Джолоучу салам берди. Акка аны эшитмеди. 5) Кюн тийгенди. Джер джылынмагъанды.

43. Алгъы бурун план салыб, берилген темаланы бирине хапарчыкь джарашдырыб джазыгъыз.

1. Джайгъа мени планларым. 2. Физкультура этерге нек керекди? 3. Биз колхозгъа къалай болушдукъ. 4. Шахарны биринчи кере кёргеним. 5. Экскурсиягъа къалай хазырланнган эдик.

§ 13. Туура сёз.

Кёб кёзюуде биреуню сёзюн, тюрлендирмей, айтханыча айтыргъа керек болады, сёз ю ч ю н: 1) *Устаз Муратха сорду: „Мурат, сеннге ненча джыл болгъанды?“* 2) *„Мурат, сеннге ненча джыл болгъанды?“—деб сорду устаз.*

Биреуню сёзю былай тюрленмей айтылгъанына туура сёз дейдиле.

Туура сёз бла бирге авторну сёзлери да болургъа болады. Авторну сёзлери туура сёзню ким айтханын кёргюзедиле, сёз ю ч ю н, башында биринчи айтымда *устаз Муратха сорду* деген кесек авторну сёзлеридиле. Экинчи айтымда *деб сорду устаз* деген кесек да авторну сёзлеридиле.

Джазмада туура сёз кавычкалагъа алынады..

1. Туура сёз авторну сёзлеринден сора келсе, аны аллына эки точка салынады, кеси да уллу хариф бла башланады, сёз ю ч ю н: Костылин айтды: „Кесинг кет да кьал...“ (Л. Т.)

2. Туура сёз авторну сёзлерини аллында келсе, тыйгъыч белгиле былай салынадыла:

а) Туура сёз хапарлаучу айтым эсе, точканы орнуна запятой, аны ызындан тире салынады, сёз ю ч ю н: *„Мен тамбла Бийчесыннга кетерикме“,— деди Къасай;*

б) туура сѣз кѣлтюртюучю айтым эсе, кѣлтюртюучю белги сакъланады, аны ызындан **тире** салынады, сѣз ю чюн; „*Атакагъа хазыр болугъуз!*“—*деб кычырды командир;*

в) туура сѣз соруучу айтым болса, соруучу белги сакъланады, аны ызындан **тире** салынады, сѣз ю чюн: „*Ол келген къайсыды?*“—*деб сорду къарт.*

44. Айтымланы джазыгъыз, туура сѣзде тыйгъыч белгилени алай нек салынганларын айыргъыз.

1) „Сен къалкъыдынгмы?“—деб сорду Архип akka. (М. Г.)

2) „Боллукъду, джилама, аккачыгъым“,—деб Лѣнка бир джанына къарады (М. Г.) 3) „Лѣнка, сен къалай умут этесе, биргеми барайыкъ, башхамы барайыкъ“—деб сорду akka. (М. Г.)

4) Жилин къурукъну бере айтды: „Дина, орнуна сал, билселе, сени тжерле“... (Л. Т.)

45. Айтымланы джазыгъыз, туура сѣзлени табыб, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1) Сен дерслеринги этгенмисе деб сорду анасы Асиятха.

2) Дерслерими ингирде огъуна этген эдим деди Асият. 3) Кулизар айтды Кел Асият экибиз да дерслерибизни бирге этейик.

4) Атам сени бир адам сорады деб Османчыкъ эшикден чабыб кирди. 5) Къарт адаммыды деб сорду атасы Османчыкъгъа.

6) Огъай, джаш адамды деб Османчыкъ джууаб этди.

46. Туура сѣзю болгъан 4 айтым джарашдырыб джазыгъыз; аланы экисинде авторну сѣзлери туура сѣзню аллында келсинле, экисинде уа авторну сѣзлери туура сѣзден сора келсинле.

§ 14. Диалог.

**Эки неда андан артыкъ адамны бир-бирлери
бла сѣлешгенлерине диалог дейдиле.**

Хар сѣлешген адамны сѣзлери кавычкалагъа салынады, бир-бирлериндека **тире** бла айырыладыла, сѣз ю чюн:

Тамадагъыз кимди?—*„Партизанды.“*—*Комиссарыгъыз а?*—*„Ол да партизанды.“*—*„Къайда болгъанларын а билемисе, нее?“*—*„Нек билмейме, билеме..“*—*Айт сора...*

Китаблада хар сѐлешгенни сѐзлери джангы тизгинден башланадыла, аланы алларына тире салынады, кавычкала уа салынадыла, сѐз ючюн:

- Тамадагъыз кимди?
- Партизанды.
- Комиссарыгъыз а?
- Ол да партизанды.
- Къайда болгъанларын а билемисе, не?
- Нек билмейме, билеме...
- Айт сора...

(Хубийланы О.)

47. Диалогну хар тизгинге салыб джазмай, бир-бири ызындан джазыб барыгъыз; керекли тыйгыч белгилени адетиндеча салыгъыз. Бу ишни тюз этер ючюн, башында берилген юлгюден оюм алыгъыз.

Джыйылыуну бардырыр ючюн, президиум айырыргъа керекди. Ким не айтырыкъды муну юсюнден?

- Абидатны.
- Андан сора уа бармыды айтыры болгъан?
- Хусейни.
- Тохтарны.
- Болду, джолдашла.— дедиле бир къауумла?

— Былада тохтайыкъ деген къолунгу ёрге кѐлтюр!

— Бары да.

— Алай бла Абидат бла Хусей айырыладыла...

(Байрамукъланы Х.)

48. Былайда берилген темаланы бирине бир къыска диалогчукъ джарашдырыб джазыгъыз.

1. Джѐнгеринг бла киногъа баргъанынги юсюнден ушакъ.
2. Окъугъан китабларынги юсюнден устаз бла ушакъ.
3. Экскурсиягъа баргъаныгъызны юсюнден ушакъ.
4. Кесигиз ушатхан затны юсюнден джарашдыргъан ушагъыгъыз.

§ 15. Тилни тауушларыны къуралыулары.

Ачыкъ эм тунакы тауушла.

Биз сёзле бла сёлешибиз. сёзле уа тауушладан къураладыла, сёз ючюн *мал* деген сёз юч тауушдан къуралгъанды (*м, а, л*); *бал*—бу да юч тауушдан къуралгъанды (*б, а, л*); *чана*—тёрт тауушдан къуралгъанды (*ч, а, н, а*); тана деген сёз да тёрт тауушдан къуралгъанды (*т, а, н, а*).

Мал бал эмда *чана*—*тана* деген сёзлени тенглешириб кёрсек, тауушла сёзлени бир-бирлеринден магъаналарын айырыркъа болушханларын кёрюрге боллукъду.

Тилни тауушларын къурауда ёбкеле, богъурдакъ, тамакъ, ауаз джаячыкъла, ауузну къууушу, бурунну къууушу, эринле, тил кёшуладыла.

Тилни тауушун айтхан заманыбызда, ёбкеледен хауаны чыгъарабыз. Хауа богъурдакъны ичи бла тамакъгъа келеди. Тамакъда ауаз джаячыкъла бардыла. Хауа ёбкеледен чыкъгъан заманда ауаз джаячыкъла тартылыб болсала, джаячыкъла къалтырагъан этедиле, алай бла ауаз къуралады, сёз ючюн: *а, у, н, з* тауушланы айтхан заманда.

Алай болмай, ауаз джаячыкъла бошланыб болсала, ала къалтырамайдыла, ауаз да къуралмайды, сёз ючюн *с, т, х* тауушланы айтхан заманда.

Андан арысында хауа аууз бла ётеди, неда *м, н, нг* тауушланы айтхан заманда **бурун** бла ётеди.

Бир кѳауум тауушланы айтхан заманда (сѳез ючюн, *а, о, и,*) ёбкеледен келген хауа тыйгъычсыз ётеди.

Хауа тыйгъычсыз ётген заманда кѳуралгъан тауушлагъа ачыкъ тауушла дейдиле, ала да *а, ы, о, у, э, и, ю, ё* тауушладыла. Бу тауушла кѳуру ауаздан кѳуралгъандыла.

Кѳалгъан тауушланы кѳурагъан заманда хауа эркин ётмейди, ол тюрлю-тюрлю тыйгъычлагъа тюбейди.

Хауа эркин ётюб кетмей, тыйгъычлагъа тюбоб кѳуралгъан тауушлагъа **тунакы** тауушла дейдиле, ала да быладыла: *б, в, г, гѳ, д, ж, дж, л, й, к, кѳ, л, м, н, нг, п, с, т, у, фѳ, х, ц, ч, ш, щ.*

Тилни тауушлары басмада эмда джазмада **харифле** бла белгиленедиле, Бизни тилибизде 38 хариф барды. Быладан онусуна ачыкъ харифле дейдиле, ала да быладыла. *а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.*

Джыйырма алтысына **тунакы** харифле дейдиле, ала да быладыла; *б, в, г, гѳ, д, ж, дж, з, й, к, кѳ, л, м, н, нг, п, р, с, т, у, фѳ, х, ц, ч, ш, щ.*

Эки харифни тауушлары джокъду: *ѳ, ѳ* (была тышындан кирген сѳезледе тюбейдиле).

Харифлеге ачыкъ неда тунакы харифле деб айтылгъаны ала ачыкъ тауушланы неда тунакы тауушланы танытхандан болады: *е, ё, ю, я* харифлени тышыгъыздан окъусагъыз, алада *э, о, у, а* тауушланы ачыкъ эшитилгенлерин эслерге боллукъду. Ол сеbebден *е, ё, ю, я* да ачыкъ харифлеге саналадыла. Алай бла, бизни тилибизде сегиз ачыкъ таууш, он да ачыкъ хариф барды.

Бизни кесибизни сѳезлерибизде *ё* бла *ю* бирер тауушну танытадыла, сѳез ючюн: *ёч, юч*; орус тилде уа была экишер тауушну тутаргъа да боладыла, сѳез ючюн: *ёлка* (йолка), *юноша* (йуноша).

Орус тилде *е, ё, ю, я* харифле экишер тауушну (*йэ, йо, йу, йа*) тутаргъа болгъан сеbebден, бизни сѳезледе *йэ, йо, йу, йя* келген джерледе, орус тилдеча, *е, ё, ю, я* харифле джазыладыла, сѳез ючюн: *кий+э+ди=киеди, кѳой+ум=кѳоюм, джый+а+ды=джыяды* д. а. к.

49. Берилген этимлени этимни бусагъат заманына сала джазыгъыз; эки харифни оруна бир хариф нек салыннганын айырыгъыз.

Ю л г ю. *Джый-а-ды джыяды, кий-э-ди киеди.*

Джый, кий, тай, суй, тий, туй, куй, джой, къуй, къой, той, кътай, къый, джай, тый, ий.

50. Тышыгыздан окъугъуз да айтыгъыз: 1) А къауумда берилген сёзле къаллай тауушладан къуралгъандыла, эмда ала бир-бирлеринден къайсы ачыкъ тауушла бла айырыладыла? Б къауумда берилген сёзле къаллай тауушладан къуралгъандыла, эмда ала бир-бирлеринден къайсы тунакы тауушла бла айырыладыла?

А. 1) Къаш, къош, къыш, къуш; 2) джал, джол, джыл, джул; 3) къаз, къоз, къыз.

Б. 1) бал, джал, къал, мал, нал, сол, тал, чал; 2) къабакъ, къабан; 3) къазакъ къазан; 4) саба, таба; 5) налат, халат, са-лат.

§ 16. Ачыкъ тауушла. Сингармонизм.

Бизни тилибизде ачыкъ тауушла сегиздиле: *а, ы, о, у, э (е) и, ё, ю*. Была да эки къауумгъа юлешинедиле:

1) къатыла: *а, ы, о, у*;

2) джумушакъла: *э (е), и ё ю*.

Бизни тилибизде сёзню биринчи бёлюмю къаты ачыкъ бла башланса, аны ызындан келген ачыкъла да къатыла боладыла: *къа-быр-гъа, къор-гъа-шын, бо-ран, му-джу-ра*.

Сёзню биринчи бёлюмю джумушакъ ачыкъ бла башланса; аны ызындан келген ачыкъла да джумушакъла боладыла, *эгеч, темир, бёрю, кюмюш*.

Сёзню аягына тюрлю-тюрлю аффиксле кёшулургъа боладыла; была да сёзню арт бёлюмюнде ачыкъны къатылыгъына эмда джумушакълыгъына кёре боладыла:

1) къатыла: *къарнаш-лар-ыбыз-дан, джаз-уу-чу-лар-ыбыз-ны*;

2) джумушакъла: *эл-лер-ибиз-ден, кёз-люк-лер-ибиз-ни*.

Бизни тилибизни бу джорукъларына *сингармонизм* дейдиле.

Сёзде ачыкълагъа кёре тунакыла да не къатыла, не джумушакъла боладыла; сёз ючюн, муджура деген сёзде тунакы тауушла (*м, дж, р*) къатыладыла; *темир* деген сёзде тунакыла (*т, м, р*) джумушакъладыла. Бу джорукъгъа сыйынмагъан юч

51. Берилген сёзлеге эринли ачыкъ тауушлары болгъан аффиксле къошуб джазыгъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю: *Къозу-буз-ну, радио-ну, кёгюрчюн-ню-кю-дю, окъу-ду-гъуз.*

Кёмюр, тон, кёрдеуюк, кюбюр, тогъуз, бёрю, тюкю, тонгуз, чёмюч, кюмюш, мамукъ, ёксюз, кюкюрт, кёр, сюр, бур.

52. Назмучукъну окъугъуз, магъанасын айырыгъыз. Джазыгъыз, къаты сёзлени бир сыз бла, джумушакъ сезлени эки сыз бла тюблерин тартыгъыз; назмучукъну азбар этигиз.

Вулкан чыгъыб урду да
Тот бугъоуланы чачды,
Залимлени къууду да!
Халкъгъа тенгликни ачды.

Кюнню джарыгъын кёрдюле
Къарау сокъур кёзлерим,
Сёлешиб, джууаб бердиле
Тутулуучу сёзлерим.

(Батчаланы А.-К.)

53. Алгъы бурун къаты сёзлени, экинчи джумушакъ сезлени джазыгъыз.

Байракъ, терезе, кёзлюкле, адамла, къойла, пионер, фабрика, келгенле, белибау, коммунист, терекле, китаб, арифметика, чёртлеуюк, тери.

54. Сёзлени къыйрларына бирер-экишер аффикс къошуб джазыгъыз. Аффикслени къаты неда джумушакъ не ючюн болгъанларын айырыгъыз.

Ю л г ю: *Социализм-ни, къамиш-ден, ёребаш-ны.*

Безгек, чана, мерекеб, къамчи, пионер, физика, таракъ, миллет, хуббеги, комсомол, радио.

55. Берилген сёздеде тунакыланы сангырау, зынгырдауукъ эмда къаты, джумушакъ болгъанларын айырыгъыз.

Ю л г ю: *Таш-кё-мюр: т—сангырауду, къатыды, ш—сангырауду, къатыды; к—сангырауду, джумушакъды, м—зынгырдауукъду, джумушакъды; р—зынгырдауукъду, джумушакъды.*

1) Къудору. 2) Темирчи. 3) Грамматика.

§ 17. Бёллом.

Сёзле бёллумлеге юлешинедиле, сёз ючюн: *са-бан, терезе, а-на, бай-ракъ, тау-лу.*

Сѣзде ненча ачыкъ таууш бар эсе, анча бѣлюм барды; сѣз ючюн, *кѣз* деген сѣзде бир ачыкъ таууш барды (*ѣ*), ол себебден бир бѣлюм барды; *о-рам* деген сѣзде эки ачыкъ таууш барды (*о, а*), ол себебден эки бѣлюм барды д. а. к.

56. Берилген сѣзлени бѣлюмлеге айыра, джазыгъыз.

Ю л г ю. *Джо-лоу-чу-лукъ, сай-ла-ма.*

Джолоучулукъ, сайлама, эсли, кѣксюдюм, накъырда, терек-лерибиз, ата, уузакъда, сахарыбыз, къурманлыкъ.

57. Бир бѣлюмлю, эки бѣлюмлю, юч бѣлюмлю бешишер сѣз табыб, аланы бѣлюмлеге айыра джазыгъыз.

§ 18. Басым.

Сѣзде эки неда андан артыкъ бѣлюм болса, аланы бири артыкъ кюч бла айтылады. Айырылыб берилген сѣзлени къалай айтылгъанларын тенгleshдириб кѣрюгюз: *бурун—бурун, басма—басма, хоншубуз—хоншубуз.*

Сѣзде артыкъ кюч бла айтылгъан бѣлюмге басым дейдиле.

Сѣзде артыкъ кюч бла айтылгъан бѣлюмге **басымлы** бѣлюм, къалгъан бѣлюмлеге **басымсыз** бѣлюм дейдиле.

Джазмада басым (I) кѣбюсюне салынмай къалады. Алай болса да басым тюз айтылмаса, сѣзню магъанасы тюрлениб кетерге боллукду, сѣз ючюн: *экибиз* деген сѣзде басым **экинчи** бѣлюмге тюшсе, **биз** экеуленбиз деген магъана чыгъады, кеси да **эки** деген санау бла **биз** деген хапарчы аффикстен къуралгъанды, айтымда да бу сѣз хапарчыды: *джырлагъанла экибиз (джырлагъанла башчыды экибиз хапарчыды).* Басым **ючюнчю** бѣлюмге тюшсе, **биз** эки адам деген магъана чыгъады, кеси да **эки** деген санау бла **биз** деген иелик аффикстен къуралгъанды, айтымда да башчыды: *экибиз тенглебиз (экибиз башчыды, тенглебиз хапарчыды).*

Бизни тилибизде басым кѣбюсюне арт бѣлюмге тюшеди, сѣз ючюн: *терезѣ, терезелѣ, терезелерѣ, терезелерибѣз, терезелерибизнѣ* д. а. к.

Бусагъат кѣзюуде тышындан кирген сѣздеде басым сѣзню

аягына кѣчмейди, эски орнунда къалады, сѣз ючюн: *радио, фабрика* д. а. к.

58. Берилген сѣзлеге басымларын сала джазыгыз.

Ю л г ю: *Шахар, сахарда, сахардагы, сахардагыла.*

1) Биченчи, биченчиле, биченчиледен, биченчиледенди;
2) радио, радиону, радиоланы; 3) джаздым, джазганма, джаз-
рыкъбыз; 4) къобар, къобарды, къобарчы, къобчу.

59. Берилген сѣзлени тышыгыздан окъугъуз (сѣзлюк бла хайырланьрга да боллукъду). Сѣзлени бу джорукъ бла джазыгыз: 1) алгы бурун басым биринчи бѣлюмюнде болган сѣзлени, 2) экинчи: басым экинчи бѣлюмюнде болган сѣзлени, 3) ючюнчю: басым ючюнчю бѣлюмюнде болган сѣзлени.

Портфель, магазин, радио, фабрика, библиотека, километр, документ, процент, алфавит, инструмент.

60. Басым биринчи бѣлюмюнде болган сѣзлени эм алгъа, экинчи бѣлюмюнде болганланы экинчиге, ючюнчю бѣлюмюнде болганланы ючюнчюге, андан ары да ол халда джазыгыз.

Ю л г ю. 1) *ишди, ишлечи, ишледик, ишледиле.*

1) Ишледик, ишлечи, ишледице, ишди.

2) Джаздыламы, джазмады, джазыу, джазыучула.

3) Школубуз, школча, школнукъу, школдан.

4) Къызылсыман, къызара, къыб-къызыл, къызар, къызча.

61. Тышыгыздан окъугъуз, айырылган сѣздеге басымны табыгыз; басым къайсы кѣзюуледе жангы сѣз къурайды, къайсы кѣзюуледе формасын тюрлендиреди?

Бизни совхоз бир гектар джерге турма салганды. Бошуна турма: дерслеринги эт. 2) Кѣлню юсю бузду. Алийчик оюнну бузду. 3) Тотай колхозда къазчы болуб ишлейди. Кюрекни ал да гардошланы къазчы. 4) Сиз экигиз тенгсиз. Тенгсиз болган иги тюлдо. 5) Былайдагыланы барысындан да тамадама. Айырма ишлегени ючюн мени тамадама саугъа бергендиле. 6) Биринчи звенода ишлегенле джетибиз. Джетибиз айырмагъа окъуйбуз.

62. Башында ишдеча, хар берилген сѣзню къошуб, басымн тюрлендире, экишер айтым джарашдыргъыз; ол сѣзлени басымларын салыгыз тюрлери да тартыгыз.

- 1) Алтыбыз. 2) Хоншусуз. 3) Бѣлме. 4) Джайды.

63. Сѣзлени алфавитни джоругъу бла джазыгъыз; ише берилгенча, басым-ларын салыгъыз, къайсы бѣлюмледе болгъанларын унутмагъыз.

Библиотека, портфель, квартал, километр, инструмент, маршал, документ, гектар, шофѣр, фарфор, каталог, молодѣжь, протокол, договор, процент.

§ 19. Тунакыла. Сангырау ЭМ зынгырдаукъ тунакыла.

Тунакы тауушланы айтхан заманда хауаны эркин ётерине эринле неда тил заран боладыла. *П* тауушну айтхан заманда хауа бир-бирлерине кысылгъан эринлеге тюбейди, уруб аланы бир-бирлеринден айырады, алай бла дауур къуралады. *Т* тауушну айтхан заманда тил тишлеге тиреледи, былай бла къуралгъан тыйгъычны хауа уруб ачады, ол себебден былайда да дауур къуралады. *Ф* тауушну къурагъан заманда хауа баш тишле бла тюб эринни арасында тар кезчик бла ётеди, бу кёзюуде дауур къуралады.

Хар тунакы тауушда дауур болады. Алая бир къауум тунакылада дауурдан сора да ауаз барды (ауаз кеси да тамакъда къуралады). *П—Б* тауушланы тенглешидириб кёрюгюз (*п* таууш къуру даурдан къуралгъанды, *б* таууш а дауур бла ауздан къуралгъанды (*т—д*) *т* таууш къуру дауурдан, *д* таууш дауур бла ауздан къуралгъандыла) д. а. к.

Эскертиу. Тунакы тауушда ауазны болгъанына ишекли болсагъыз, къолларыгъыз бла къулакъларыгъызны джабыгъыз да ол тауушну айтыгъыз. Къулагъызгъа зынгырдагъан таууш келсе, ол тауушну ауазы барды. Алай болмай, зынгырдагъан таууш эшитмесегиз, ол тауушну ауазы джокъду, ол къуру дауурдан къуралгъанды. Бу затны *в—ф*, *ж—ш*, *з—с*, *б—п* тауушла бла сынагъыз.

Тунакы тауушла сангыраула бла зынгырдауукълагъа юлешинедиле. Бир къауум сангырауланы зынгырдауукъ паралары барды, сѣз ючюн: *к—г*, *х—гъ*, *с—з* д. к. к. Бир къауум сангырауланы зынгырдауукъ паралары джокъду: *и*, *у*, *л*, *м*, *н*, *нг*, *р*.

Башында айтылганны бу схемада кёрюрге болукъду.

Сангырау тунакыла	к	х	п	с	т	ф	ш	ч	къ	ц	щ
Зынгырдауукъ тунакыла: й, у, л, м, н, нг, р	г	гь	б	з	д	в	ж	дж			

64. Тышыгъыздан окъугъуз, сёзледе къайсыла сангыраула, къасыла зынгырдауукъла болгъанларын айыргъыз.

1) Тау таугъа тюбемейди, адам адамгъа тюбейди. 2) Джангыз къол харс къакъмайды, 3) Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама. Джангыз терек юй болмаз. 5) Саламда отну джашыралмазса (*нарт сёзле*).

65. Сёзлени ичлеринде эмда аякъларында мутхуз эшитилген тунакы тауушланы сала джазыгъыз.

Ю л г ю: *Джиб—джиби, учду—учады.*

1) Къоб, къаб, сен, теб, кеб, таб. 2) Чачды, къачды, кечди, кёчдю.

§ 20. Тунакыланы айтылыулары эмда джазылыулары.

Тюрлю-тюрлю кёзюуледе бир хариф тюрлю-тюрлю айтылгъа, окъулургъа болады, сёз ючюн: хариф *б чабады* деген сёзде *б* тауушча эшитиледи, окъулады, *чаб* деген сёзде уа *п* тауушча эшитиледи, окъулады. Ол себеден джазылыу бла окъулуу бирча болмазгъа боллукъду.

Халатсыз джазаргъа юренир ючюн, тюз джазыуну джорукъларын билирге, сёзлюкле бла хайырлана билирге, китабланы кёб окъургъа керекди.

1. Селешген заманда сёзлерибизни аягъында *б* таууш *п* тауушча эшитиледи, алай болса да *б* харифни джазаргъа керекди. Бу кёзюуде *б* эки ачыкъ тауушну арасына тюшсе, ачыкъ эшитиледи, сёз ючюн: *себ—себеди, тоб—тобум* д. а. к.

2. Бизни сёзлерибизни аягъында *д* келмейди, алая тышындан

кирген сёзледе туберге болады, кеси да *т* тауушча эшитиледи, алай болса да *д* джазылады, с ёз ю чюн: *завод, пуд* д. а. к.

Бизни сёзлени тамырында *с, х* харифледен сора *д* джазылмайды, *т* джазылады, с ёз ю чюн: *баста, уста, устаз, тохта*.

66. Айтымланы джазыгыыз, точкаланы орнуна керекли харифлени (6 неда п) салыгыыз.

1) Чычха...ланы кёбюсюне къа...хан бла тутадыла. 2) Къарт акка та...джанында олтуруучан эди. 3) Алгъын заманлада Къара-чайда эркишиле къа...далла кийиучен эдиле, энди уа асламысы костюм киедиле. 4) Волейбол ойнагъан заманда то...ну къллары бла урадыла. 5) Футболда то...ну аякълары бла урадыла.

67. Точкаланы орнуна т неда д харифни сала джазыгыыз.

Бир пу...да 16 килограмм чакълы барды. Арт кёзюледе Бий-чесында талай бышлакъ заво... ишленгенди. 3) Ленингра...ны сейрлик метросу барды. 4) Бир къауум адам мыс...ыдан эсе татлыны сюеди. 5) Ус...азла сох...ала да фермагъа экскурсиягъа чыкъдыла. 6) Сау кюнню джангур тох...аусуз джауб турду. 7) Тох...ар бла Мух...ар кырпыч этген заво...да ишлейдиле.

§ 21. Хариф н.

Аягъында *н* тауушу болгъан сёзге *л, м, нг* тауушланы бири бла башланган аффикс кшошулса, *н* алача эшитиледи, алай болса да *н* харифни джазаргъа керекди: *тон—танла* (айтылгъаны: *толла*), *тон—тонму?* (айтылгъаны: *тонму?*), *тон—тоннга* (айтылгъаны: *тоннга*).

68. Сёзледе точкаланы орнуна керекли харифлени сала, джазыгыыз. Ол сёзлени айтылгъанлары бла джазылгъанлары къалай болгъанын айырыгыыз.

1) Кечигиз, мен терс болгъа...ма. 2) Бюгюн ме...нге былайда сюд болмагъай эди да, мен беш да ёлгей эдим. 3) Юйюмде адамларым да этими ашадыла, алая аланы да хам деб къабыб тургъа...ма. 4) Аланы да мени да кю...нге джетдирмей, бюгюн этеригизни эртде этсегиз а деб, олтургъа...лагъа къарады. 5) Бу туйюмчек, мени джюрегиме от салгъанча, эртде...ли кюйдюрюб турады. 6) Джыйылгъа...ла ёрге къобуб, харс ура чачылдыла. 7) Къарча, отлай тургъан токълудадан кёзюн алмагъа...лай, хи-

джисини башына эки кӱолун салды. 8) Бийчесында таймаздан сууукъ аязчыкъ къакъгъа...лай турады.

(Байрамукъланы Х.)

69. Бу сѣзлени кӱоша, айтымла джарашдырыб, джазыгъыз; нл, нм, ннг кесеклени тюблерин тартыгъыз.

Эртденги, биченли, ёзенле, джюнюлю, билгенме, кѣргенмиди?, бурунгу, эртденли, сабаннга, кѣргенлей.

§ 22. Хариф х.

Сѣзню ичинде аягъында болса да *б, д, с, т, ф, х, ч, ш* харифледен сора *гъ* джазылмайды, *х* джазылады: *чабхын, табхыр, заводха, къысха, сыбыртхы, телеграфха, чархха, чачха, къышхыр.*

70. Керекли харифлени сала, джазыгъыз, алай нек салгъаныгъызны айырыгъыз.

1) Не болгъанды сеннге, чаб...ынынгмы тут...анды? 2) Чырахтанда нарат чыракъдан кӱоб...ан эки-юч джонгурч...а оджакъдан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда балауузларын тѣгӱб джанадыла. 3) Байдымат эки аягъын кӱара джерде боюн агъачны сӱйрегенча сӱйрей, бир-бирде суу ашагъан джаргамладан атласа, хат...усундан тута, дуббурда сабийле сыйпалакъ ойнауучу таш...а олтурду.

(Аппаланы Х.)

§ 23. Хариф ч.

б, д, к, къ, с, т, х, ш тауушладан сора *ч* таууш *дж* тауушча эшитилрге болады, алай болса да *ч* хариф джазылады, сѣз ючюн: *гитче, кӱошчу, къабчыкъ* д. а. к.

Аягъы *ч* болгъан сѣзге *ч* бла башланган аффикс кӱошулса, биринчи *ч* айтыуда джазыуда да *ш* болады, сѣз ючюн: *агъач—агъашчы, эркеч—эркешчик, кӱурмач—кӱурмашча* д. а. к.

Аягъы *ч* болгъан сѣзге *д, л, н, с* таууш ла бла башланган аффикс кӱошулса, *ч* таууш *ш* тауушча эшитиледи, алай болса да *ч* джазылады, сѣз ючюн: *кӱюч—кӱючлю* (эшитилгени: *кӱюшлю*); *кӱюч—кӱючсюз* (эшитилгени: *кӱюшсюз*).

Аягында **з** болгъан сёзге **с**, **ч** тауушла бла башланган аффикс кёшулса, **з** таууш **с** тауушча эшитиледи, алай болса да **з** джазылады, сёз ючюн: *туз—тузсуз* (эшитилгени: *туссуз*), *туз—тузчукъ* (эшитилгени: *тусчукъ*) д. а. к.

71. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна ш неда **ч** харифни кереклисин салыгъыз.

1) Школубузда пе...сиз классха пе...ле салдыла. 2) Тутху...суз ишден хайыр джокъду. 3) Базарда таба тутху...чукъла сатыла эдиле. 4) Джаз сайын къарылгъа...чыкъла бауну шорбатларына уячыкъла ишлейдиле. 5) Агъа...чы отунчуну чий агъа...ларын сыйырды, къургъакъ агъа...чыкъларын кесине къойду. 6) Заво...ла темирден, къур...дан кёб затла этедиле.

72. Берилген сёзлени кёша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

1) Хабчюк. 2) Тобчукъ. 3) Джашчык. 4) Гитчерек.

§ 24. Харифле: **й** бла **къысха у**.

Харифле **й** бла **къысха у** къуру да **ачыкъ** харифледен сора джазыладыла: *байракъ, къойла, бау, бууун, суу*. Къарачай-малкъар тилни кесини сёзлеринде **эки ачыкъ** таууш бирге тюбемейдиле, аланы араларына **й** неда **къысха у** тюшеди, джазыуда да **эки ачыкъны** арасына не **й** неда **къысха у** джазылады: 1) *мыйы, тыйыб, джыйын, чайыр, зайын, сейир, кийим, мийик, кюйюз, мюйюз, къайиш*; 2) *дауур, зауукъ, сууукъ, тууар, джауур, тауукъ* д. а. к.

1. **й** бла бошалгъан сёзге **а** бла башланган аффикс кёшулса, **й** бла **а** харифни орнуна **я** джазылады: *тый+а+ды—тыяды, сой+а+ды—сояды, джай+а+ды—джаяды; тый+ал+ды—тыялды, сой+ал+ды—соялды*.

2. **й** бла бошалгъан сёзге аффикс халда **у** кёшулса, **й** бла **у** харифни орнуна **ю** джазылады: *къой+у—къою, кой+ум—къоюм, джой+уб—джоюб*.

3. **й** бла бошалгъан сёзге аффикс халда **э(е)** кёшулса, **й** бла **э** харифни орнуна **е** джазылады: *кий+э+ди—киеди, тий+э+ди—тиеди*.

73. Берилген сёзлени кёша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз; ол сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Бизни тауларыбызда кийикле тюбейдиле.*

Мийик, бауур, джууукъ, къайыр, быйыл, сууукъ, джууукъ.

74. Скобкалада берилген сёзю айтымны магъанасына кёре тюлендириб, джазыгъыз ол сёзлени тюблерин тартыгъыз. Скобкаланы салмагъыз.

1) Ачейни бир (къой) къаядан кетген эди. 2) Астаккуну тонуну бир (бой) алкъын битмегенди. 3) Хоншубузну келин келтирген (той) юч кюнню барды. 4) Добайны (бой) Сымайылны (бой) эслирекди.

75. Сёзде точкаланы орнуна керекли харифни сала джазыгъыз, харифни тюбюн тартыгъыз, алай нек джазылгъанын айырыгъыз.

1) Джай кёзюуде кюн эртде ти...ди. 2) Чалкъычы джыйын къадалыб дырын джы...ды. 3) Бёрю хоншубузну къо...н со...б кетгенди. 4) Шофёр машинасын орамда къо...б тюкеннге кирди. 5) Бригада къач сайын урлукъ гардошун уругъа къу...б къо...ды. 6) Эчки мал къаялы, ташлы джерни бек сю...ди. 7) Джай джы...ды—къыш ашайды (*Нарт сёз*).

ДЖАНГЫРТЫУ ИШЛЕ.

76. Сёзлени ичлеринде эмда аякъларында джарыкъ эшитилмеген тунакы тауушланы кесгин этерча, аланы ызларындан ачыкъ тауушланы сала джазыгъыз.

Ю л г ю. *Тоб—тобум, учду—учады.*

Джиб, къаб, теб, кёб, къоб, таб; чачды, ачды, къачды, кечди, кёчдю.

77. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна керекли харифлени (б неда п), салыгъыз.

1) Чы...чыкъланы сакъларгъа керекди: ала битимге заран берген джануарчыкъланы кзурутадыла. 2) Апрельде терекле ча...ракъланыб башлайдыла. 3) Бурун Къарачайда юйлени башларын то...ракъ бла джабыб тургъандыла. 4) Школну къатында сохтала кёгет терекле орнатхандыла: кертмле, ша...далла, балийле. 5) Алгъынча болмай, са...рандан ауругъанлагъа энди иги дарманла табыладыла.

78. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна т неда д харифлени кереклисина сала джазыгъыз. Аны алай нек джазгъаныгъызны ангылатыгъыз.

1) Тёртюню классда ана тилден бир сызлы тетра...ланы джюрюгедиле. 2) Иги ишлегени ючюн, Асиятны звеносун мах...айдыла. 3) Ууакъ урлукъ салыргъа Тох...ар тах...ала джрашдырды. 4) Эски заманлада лампаны орнуна чырах...анланы джюрютгендиле. 5) Сёз бла мах...анма да, иш бла мах...ан (*Нарт сёз*). Нох...аны эрик ашамагъан къайншден этедиле.

79. Къыйырларында ч таууш ш тауушха айланырча, сёзлени алай тюрлендириб джазыгъыз. Аны алай нек болгъанын ангылатыгъыз.

Ю л г ю. *Ачхыч—ачхышчыкъ, къарылгъач—къарылгъашчыкъ, кергич—кергишчик.*

Къалач, пурч, берч, эркеч, курмач, ёнгеч, кесгич, кюрюч, къумач.

80. Берилген сёзню къошуб, экишер айтым къурагъыз: биринчи айтымда сёзню аягъында ч тюрленмегенлей къалсын, экинчи айтымда уа ч харифни орнуна ш хариф джазылырча болсун.

Ю л г ю. *Къарачайны тауларында агъач кёбдю.—Чегетлени агъашчыла кёруйдула.*

1) Кюрюч. 2) Къарылгъач. 3) Тылмач. 4) Эгеч.

81. Берилген сёзлеге -сыз, -сиз, -суз, сюз- аффикслени къошуб джазыгъыз. Аланы алларына ч таууш къалай эшитилгенин сынагъыз.

Къурч, чач, эгеч, тутхуч, бургъуч, кесгич, тешгич, къумач, кюч, джюлгюч, къыргъыч, къылыч, ёч, джырмач.

82. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна з неда с харифни салыгъыз, аны тюбюн тартыгъыз. Харифлени алай нек салгъаныгъызны айтыгъыз.

1) Автобус былайда тохтама...ча кёрюнеди. 2) Бизни заманыбызда сабан ёгю...сюз сюрюледи. 3) Колхозну ёгю...чюлери малларына уста къарайдыла. 4) Мюйю...сюзле да тюбеидиле. 5) Аллыбызда бу...суз таула кёрюнедиле. 6) Аллыбызда таула бу...су...ча кёрюнедиле. 7) Тамада класслада сы...сыз къагъытха да джазадыла. 8) Мюйю...сюз къойгъа „тумакъ“, мюйю...сюз эчкиге „гыдай“ дейдиле.

§ 25. Экиленген тунакыла.

Бир къауум сёзледе бир джерде эки бирча тунакы хариф джазылыргъа болады, с ёз ю ч ю н: *исси, мыллык, гуммос* д. а. к.

83. Айтымланы тышыгыздан окъугъуз; экиленген тунакыланы, тюблерин тарга, джазыгъыз.

1) Бюгюн ана тилни грамматикасындан дерсибиз болду. 2) Совет халкъ коммунизмни ишлейди. 3) Совет аскерни артиллериясы къазауатны заманында фашистлеге уллу халеклик салгъанды. 4) Тюнене мамматла колхозгъа уллу болушлукъ этдиле. 5) Онунчу классны сохталары, экзаменлени джетишимли бериб, аттестатла алдыла. 6) Бир тоннада минг килограмм, бир килограммда уа минг грамм болады.

84. Берилген сёзлени къоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз, экиленген харифлени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Бизни къыралыбызда интеллигенция дженгил ёседи.*

Джассы, аппарат, пассажир, перрон, джуммакъ, хуббеги, джоббу.

85. Башында ишдеча этигиз.

Муккур, аккордеон, коллектив, лыббыр, антенна, туннель.

86. Сёзлеге скобкалада берилген аффикслени къошугъуз; ол сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз. Бу ишни толтурур ючюн, былайда берилген джорукъну алыгъыз.

Ахырында экиленген тунакысы болгъан сёзге аллай тунакы бла башланган аффикс къошулса, экиленген тунакы джазылыб къалады (бир джерге юч бирча хариф джазылмайды), сёз ючюн: *класс+сыз—классыз.*

Класс (-сыз), металл (-лы), килограмм (-мы?), грамм (-мы?).

§ 26. Харифле. Алфавит.

Тилни тауушлары джазмада харифле бла белгиленедиле. Тауушланы биз эшитебиз эмда айтабыз, харифлени уа кёребиз джазабыз. Тауушла джазмада къалай белгиленгенлерин айыргъан илмугъа *графика* дейдиле (урумча *графо* джазма деген магъананы танытады).

Бизни тилибизде харифле отуз сегиздиле (38). Харифлени бир-бири ызларындан белгили джорукъ бла тизедиле. Аланы алай тизилгенлерине алфавит неда азбука дейдиле.

Алфавитде хар харифни кесини аты барды, сёз ючю н: к—ка, л—эль. Алфавитни азбар билирге керекди, ол джашауда кёб кёзюуде керек болады: тюрю-тюрю списокла (классда сохтала, кьуллукьда ишчиле д. а. к.), библиотекада китабла, сёзлюкледе (словарлада) сёзле алфавит бла салынадыла.

Басма харифле	Кьол джазыу харифле	Харифлени атлары	Басма харифле	Кьол джазыу харифле	Харифлени атлары
А а	а	А а	П п	П п	пэ
Б б	бе	Б б	Р р	Р р	эр
В в	вэ	В в	С с	С с	эс
Г г	гэ	Г г	Т т	Т т	тэ
Гь гь	гьы	Гь гь	У у	у	У у
Д д	дэ	Д д	У у	кьысха у	у
Е е	е	Е е	Ф ф	эф	Ф ф
Ё ё	ё	Ё ё	Х х	хы	Х х
Ж ж	жэ	Ж ж	Ц ц	цэ	Ц ц
Дж дж	джэ	Дж дж	Ч ч	чэ	Ч ч
З з	зэ	З з	Ш ш	ша	Ш ш
И и	и	И и	Щ щ	Щ ш	ша
Й	й	кьысха и	Ъ ъ	Ъ ъ	кьаты белги
К к	К к	ка	Ы ы	Ы ы	ы
Кь кь	Кь кь	кьа	Ь	Ь ь	джумушакь белги
Л л	Л л	эль	Э э	Э э	э
М м	М м	эм	Ю ю	Ю ю	ю
Н н	Н н	эн	Я я	Я я	я
нг	Нг нг	нгы			
О о	О о	о			

Быладан онусуна ачыкь харифле дейдиле, ала да быладыла: а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.

Джыйырма алты харифге тунакы харифле дейдиле, ала да быладыла: б, в, г, гь, д, ж, дж, з, й, у, к, кь, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

ъ, ь харифлени тауушлары джокьду.

Харифле гитчелеге эмда уллулагъа юлешинедиле. Уллу хариф бла джазыб башлайдыла. Точкадан, соруу белгиден эмда кѣлтюртюу белгиден сора айтымны биринчи сѣзюу уллу хариф бла джазыб башлайдыла. Андан сора, энчи атла да уллу хариф бла джазыладыла, сѣз ючюн: адамланы атлары, тукъумлары, джанууарланы энчи атлары, океанланы тенгизлени, къыралланы, шахарланы, орамланы атлары д. а. к.

87. Харифлени атларын тюз айта, бу сѣзлени окъугъуз; бу сѣзлени хар бири къайсы толу сѣзледен къуралгъанын айтыгъыз.

СССР, РСФСР, КПСС, ВЛКСМ.

88. Классыгъызда окъугъанланы тукъумларын алфавит бла джазыгъыз.

89. Алфавит джорукъда джазычуланы атларын джазыгъыз.

Крылов, Пушкин, Къочхарланы Къ., Толстой, Мечиланы К., Къаракетланы И., Аппаланы Х., Хубийланы О., Боташланы А. Ёртенлени А.

§ 27. Уллу харифни джюрютюлюу.

1. Уллу хариф бла джазыб башлайдыла. Точкадан, соруу белгиден эмда кѣлтюртюу белгиден сора айтымны биринчи сѣзюу уллу хариф бла башланады, сѣз ючюн: *Кюн ачылгъанды. Чабакъ тутаргъа барлыкъ бармысыз? Келигиз, аланла, чабакъ тутаргъа барайыкъ! Къармакъ чыбыкъларын алыб, джашчыкъла суу ызына кетдиле.*

2. Адамны аты, атасыны аты, тукъуму, сѣз ючюн: *халкъ джырчыла Багъыр улу Къасбот, Къалай улу Аппа, джазычула Байкъулланы Пагону джашы Даут, Къаракѣтланы Зауурбекни джашы Исса* (былай айтыргъа да боллукъду: *Байкъулланы Даут, Пагону джашы; Къаракѣтланы Исса, Зауурбекни джашы*), *халкъ джигити Ачей улу Ачез.*

Бизни тилибизде эки энчи атдан къуралгъан атла кѣб тюбейдиле, сѣз ючюн: *Алий-Солтан, Сейит-Умар.* Былай къуралгъан атла дефис бла джазыладыла. Адам атны къурагъан эки сѣзюу бири энчи ат болуб, бири тукъум ат болса, неда экиси да тукъум атла болсала, дефис салынмай, бирге джазы-

ладыла, сёз ючюн: *Асланбек, Хасанбий; Биймырза, Тау-солтан; Бийнёгер, Таубатыр.*

Бизни тилибизде адамны аты, тукъуму эки тюрюлю айтылыргъа эмда джазылыргъа болады: къарачайча эмда орусча. Орусчасы орус адамланы атларын, тукъумларын айтхан заманда джюрютюледи, сёз ючюн: *Владимир Ильич Ленин, Лев Николаевич Толстой.*

3. Джаныуарланы атлары, сёз ючюн: *Ёребаш* (ийнек), *Къошкъулакъ* (ат), *Бойнакъ* (ит).

4. География атла: материкле, океанла, тенгизле, суула, кёлле, таула, кыралла, шахарла, элле, орамла д. а. к. затла: *Европа, Атлантик океан, Урал таула, Минги Тау, Къара тенгиз, Волга, Совет Социалист Республикаланы Союзу, Совет Союз, Болгария, Москва, Ленинни орамы Учкулан, Элтаркъач.*

Революция байрамланы унутулмазлыкъ кюнлени атлары: *Биринчи май (1 Май), Тогъузунчу январь (9-чу Январь), Тиширыулары халкъла арасы кюню.*

5. Газетлени, журналланы, литература эмда музыка произведениелени, кемелени, фабрикаланы атлары, была кеслери да кавычкалагъа салынадыла: *газет „Правда“, журнал „Пионер, кеме „Ленин“, роман „къара къюбюр“* д. а. к.

6. СССР-де сыйлы атла: *Совет Союзну Джигити, Социалист Урунууну Джигити.*

7. Историюда болгъан белгили ишлени атлары: *Уллу Октябрь социалист революция, Уллу Ата джурт къазауат, Шолтава уруш.*

8. Астрономия атла: *Кюнню тегерегине бу планетала айланадыла: Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон эмда Джер (кесини спутниги Ай бла).* Алай а кюн, ожер, ай деген сезле астрономия атланы магъанасында келмеселе, гитче хариф бла джазыладыла, сёз ючюн: 1) *Колхозда джер сюрюб оашлагъандыла.* 2) *Джиззгъы кюн джерни джылытыб башлагъанды.* 3) *Туристле таугъа айны джарыгъы ола кеттиле.*

Точка болмаса да, назмулада тизгин кёбюсюне уллу хариф бла башланады, сёз ючюн:

*Ёхдемлениб барабыз
Сен кёргюзген джол бла,
Джангы дуня кзурайбыз
Кёб бирлешген квол бла.*

(Байкзулланы Д.)

90. Алфавит джорукъ бла джазыучуланы тукзумларын джазыгыз.

Мечиланы К., Крылов, Къочхарланы Къ., Пушкин, Къаракётланы И., Байрамукъланы А., Ёртенланы А., Аппаланы Х., Байкзулланы Д., Хубийланы О.

91. Соруулагъа толу джууабла беригиз. Джууабларыгызны джазыгыз.

1) Къобан къайсы тенгизге агъады? 2) „Къара кюбыр“ романны ким джазгъанды? 3) „Къаргъа бла Тюлкю“ деген басняны ким джазгъанды? 4) Волга бла Урал суула къайсы тенгизге агъадыла? 5) Теберди суу къайсы суугъа кшошулады? 6) Уллу Октябрь социалист революция не джылда болгъанды? 7) Сен кайда эмда не джыл туугъанса?

92. Скобкалада берилген сёзлени, магъаналары келишгенине кёре, точканы орнуна джазыгыз.

1) ... бла Азияны чегинде Урал таула бардыла. Туристле ... деген къонакъ юйде джарашдыла („Европа“, Европа). 2) Биз ... солургъа кетерикбиз. Одесса бла Батуми шахарланы арасында ... деген кеме джюрюйдю („Кавказ“, Кавказ). 3) Саулай дунияны урунганлары ... байрамында уллу кзууанч этдиле. Биз ... 'Нарсанагъа барлыкъбыз (биринчи май,) Биринчи май. 4) Биз ... адамлагъа кзууанабыз. Къыралланы арасында ... Союзну сыйы бек уллуду (Совет, совет). 5) Август айда ... республикадан шохларыбыз бизге къонакъгъа келген эдиле. Бизни устазларыбызда ... тилни билгенле бардыла (болгар, Болгар).

93. Тюбюнде берилген темаланы бирине школугъузну къабыргъа газетине статьячыкъ джазыгыз.

1. Школда биринчи кюн.
2. Мюрзеу джыяргъа биз колхозгъа къалай болушдукъ.
3. Школну арбазында терекле орнатханыбыз.
4. Школ спартакиадабыз къалай баргъан эди.
5. „Чемер кволла“ деген кружогубузну ишлери (фотокружок, спорт кружок, орус тилни кружогу д. а. к.)

1. Ишни этилген джери.
2. Ишни этилген заманы.
3. Этилген ишге кьошулгъанла.
4. Не зат этилгенин къысха халда айтыргъа.
5. Этилген ишни юсюнден джазгъанны кёлюне не келеди.
6. Авторну кьол салгъаны.

Джангыртыу ишле.

94. Берилген сёзлени фонетика джаны бла айырыгъыз. Къалай айырыгъызны джоругъу былай боллукъду:

- 1) ачыкъ эм тунакы тауушла,
- 2) ачыкъ тауушланы къатылары эм джумушакълары,
- 3) ачыкъ тауушланы эринлиери эм эринсизлери,
- 4) тунакы тауушланы зынгырдауукълары эм сангыраулары,
- 5) тунакы тауушланы къатылары эм джумушакълары,
- 6) сёзде тауушланы эм харифлени саны,
- 7) сёзде басым тюшген бёлюм.

Ю г л ю. *Къонакъ: къ*—тунакыды, сангырауду, эринсизди, къатыды;

о—ачыкъды, къатыды, эринлиди;
н—тунакыды, зынгырдауукъду, эринсизди, къатыды;
а— ачыкъды, къатыды, эринсизди.

Сёзде 5 таууш, 7 хариф барды, басым экинчи бёлюмдөди.

Къудору. Джамагъат. Юренигиз. Темирчи.

95. Тунакы тауушну къатылыгъы, джумушакълыгъы бёлюмде ачыкъ тауушну къатылыгъына, джумушакълыгъына кёре болады. Берилген сёзде тунакылары къайсылары къатыла, къайсылары джумушакъла болгъанларын, юлгюде берилгенча эте, джазыгъыз.

Ю л г ю. *Ташкёлюр: т*—къатыды, *ш*—къатыды, *к*—джумушакъды, *п*—джумушакъды, *р*—джумушакъды.

- 1) Белибау. 2) Радио. 3) Къамчи. 4) Китаб. 5) Театр.
- 6) Хабчюкле. 7) Тёртсандыкъ. 8) Календарь. 9) Февраль.

§ 28. Сёзню магъанасы

Кёб магъаналы сёзле.

Джерни башында кёб тилле бардыла; орус тил, француз тил, инглиз тил, къарачай-малкъар тил д. а. к.

Хар бир тил сёзледен къуралады. Тилде джюрюген сёзлени барына да тилни лексикасы дейдиле.

Хар сёзню кесини магънасы барды. Тилни иги ангылар ючюн эмда тилде эркин сёлешир ючюн, сёзлени магъналарын билирге керекди.

Сёзню талай магъанасы болургъа болады; бу кёзюуде аны магъаналарына бири неда талайы кёчген, ушашдыргъан магъанада келирге боладыла: сёз ючюн, *къол* десек, аны **туура** магъанасы адамны къолу деген магъанады, алай а аны кёчген, ушашдыргъан халда магъанасы да болады: уллу болмагъан ёзенчик, кеси да кёбюсюне уллу ёзенге ачылады, сёз ючюн, *Джалан-Къол Къобан ёзенге ачылады*.

Къаш адамны кёзюню башында болады, бу тюз магъанасыды, ушатхан, кёчген магъанада уа ат джерни да барды къашлары (тогъайла болгъан себебден ушатылыныб айтылгъан болур) д. а. к.

96. Айтымлада айырылыб берилген сёзле къайсында тюз магъанада, къайсында кёчген, ушатхан магъанада келгенлерин айыргъыз.

1) Таусолтан эрнинде гуммосун алдыргъанды. Къаяны эрнинде бишген тюртюле къызарадыла. 2) Джай колхозну маллары сыртда отлайдыла. Атны сыртында джауур таблары барды. 3) Кюн аз джылтыраса да, джерни джылытмады. Хоншума тилекчи болуб баргъанымда, ол мени бир да джылытмады. 4) Ма-

шинаны джюгю **ауурду**; сынаргъа боллукъду. Кёб сабийлери бла, Айханны юй джумушу **ауурду**. 5) Джылкычыла атны джюгенин джерни **къашына** къантарыб да къоюучандыла. Джыгъылыб, джаш **къашына** къютюм салгъанды. Чабышыуда Хусейчик Хасанчыкъны **къашына** салды.

97. Берилген сёзлени хар бирин алгъы бурун тюз магъанада, аны ызындан кёчген магъанада хайырландырыб, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю. *Къарт Азнаурну кзулакълары бегирек болгъандыла. Колхозну маллары кзулакъларгъа джайылыб отлайдыла.*

1) Сууутду. 2) Аякъ. 3) Джумушакъ. 4) Джарты.

§ 29. Омонимле.

Бирча айтылыб, магъаналары башха болгъан сёзлеге омонимле дейдиле, сёз ючюн:

1) *Бизде бышлакъ заводла кыралгъа кёб джау, бышлакъ бередила. Бизге джау къатылса, диз аны ууатырбыз.*

Бизни тилибизде омонимле аз тюбемейдиле, сёз ючюн: *джара, ат, къаз, къош, чыкъ, кёй, дженг, кюл, кёк, кьол, аякъ, джан, буз, джар, джай, чач, чарс, къара, кыыз, джаз, джюз д. а. к.*

98. Айтымланы окъугъуз да алада омонимлени табыгъыз эмда аланы магъаналарын айырыгъыз. Айтымланы джазыгъыз, омонимлени тюблерин тартыгъыз.

1) Муратчыкъ кьолундан аягъын ийди да, айраны аягъына чачылды. 2) Ахлау, темир таякъ бла бузну буз. 3) Роза, бармагъында джарангы сылтау этиб турма да бир джукъгъа джара. 4) Ислам, ат бла бар да тирменнге бир къабчыкъ мирзеу ат. 5) Чарсха барсанг, кёзлеринги чарс этдирме. 6) Чыкъгъа джалан аякъ чыкъма. 7) Джюз кере джюзсенг да, артыкъ болмаз.

99. Тюбюнде берилген сёзлени хар бирини омоними барды. Быланы хар бири бла экишер айтым джарашдырыб джазыгъыз (муну башында ишдеча).

Юлгю. *Кёк бюгюн булутсузду. Саниятны юсюнде кёк чебкени бар эди.*

Кьол, кыыз, джай, къош, дженг.

§ 30. Синонимле.

Айтылганлары бирча болмаганлай, маганалары бир-бирине ушаган сёзлеге синонимле дейдиле, сёз юч юн: *батыр—таукел, кызбай—кзоркзакъ, тири—джигер.*

100. Айтымланы джазыгъыз, хар айтымда белгиленген сёзню тюбюнде берилген сёзледен аннга синонимлик этерик сёз бла ауушдургуз.

Ю л г ю. *Алай сюекли болмаса да, Солтан къарыулу джашды—Алай сюекли болмаса да, Солтан кючлю джашды.*

1) Мени хоншум Таугерий уялчакъ адамды. 2) Бизни устазыбыз чырайлы адамды. Чомарт берген да этер, алган да этер. 4) Къартлада таурух айтыргъа устала кёб тюбейдиле. 5) Колхоз бачханы къарауулу кюллугъун иги толтурады. 6) Орамны ёрге экеулен ашыгъыш оздула. 7) Адебли адамны ким да джаратады.

(Ауушдурургъа берилген синонимле: гузаба, джомакъ, намысы, хатерли, тартынчакъ, сакълауул, келбетли.)

101. Сёзлеге тюбюнде берилген синонимлерин кшошуб, парала этиб джазыгъыз.

Ю л г ю. *Хиликге—самаркзату...*

Алфавит, накъырда, джарлы, ётгюр, къайгъы, чачаргъа, ангыларгъа, сабыр, дженгил, сый, сындырыргъа, кюлюрге, абыныргъа.

(Берилген сёзлеге синонимле: ояргъа, таукел, басымлы, сюрюнюрге, намыс, азбука, факъыр, сагъыш, айырыргъа, ууатыргъа, ышарыргъа, чам, джелимсиз).

§ 31. Антонимле.

Маганалары бир-бирлерине къаршчы келген сёзлеге антонимле дейдиле, сёз юч юн: *улуу—гитче, ауур—дженгил, аман—иги, бай—джарлы, кирирге—чыгъаргъа, келирге—кетерге, кёб—аз д. а. к.*

Бизни тилибизде антонимле кёб тюбейдиле.

Антонимлени аффикслени болушлукълары бла кюуаргъа да болады, сёз юч юн: *акъыл-лы—акъыл-сыз, эс-ли—эс-сиз.*

Антонимле бизни тилибизни джарыкъ, кесгин этедиле. Антонимле бизни тилибизде бек эртдеден келедиле; ала нарт сёзде да тюбейдиле, сёз ючюн: *Атлыгъа бир айт, джаяугъа эки айт. Насыблыны эки джууугъу бир кюн келир, насыбсызны эки борчу бир кюн келир. Байны малы джарлыны башын аурутур.*

102. Белгиленген сёзлеге аланы антонимлерин келтире джазыгъыз.

Ю л г ю. *Кенг арбаз—тар арбаз.*

Кенг арбаз, узун джыджым, мийик къая, зыбыр ун, узакъ сахар, учуз къумач, терен кёл, джассы белибау, ауругъан сабий, узакъдагъы эл, мутхуз кюн.

103. Антонимлени тюблерин тарта, орус нарт сёзлени джазыгъыз.

1) Окъууну тамыры ачыды, кёгети уа татлыды. 2) Джангы тенгле тарт, эскилени уа ташлама. 3) Хомух тас этген джерде джигит табхан этер. 4) Осал шохлукъ иги джаулукъдан игиди. 5) Гитче иш уллу ишсизликден игиди. 6) Джай джыяды—къыш ашайды. 7) Джер къарады, гырджыны (мюрзеую) уа акъды. 8) Затны джангысы, тенгни эскиси игиди. 9) Ариу ётюрюкден ачы керти игиди.

104. Берилген сёзлеге керекли антонимлени къоша джазыгъыз.

Ю л г ю. *Ингичге—базык, узун—къысха.*

Ингичге, узун, къынгыр, татлы, къаты, кирли, намыслы, керти, кенг, чомарт, мийик, ауур, джигер.

§ 32. Айырылыргъа болмагъан сёзтутушла.

Тилде сёзле бир-бирлери бла байланыб келедиле. Сёзлени бир къауум байланыулары эркинди, аланы бир-бирлеринден айырыб джюрютюрге болады, бир къауум байланыулары уа эркин тюлдю, ала бир-бирлеринден айырылсала, керекли магъананы бермейдиле. Алай сёзтутушлагъа айырылыргъа болмагъан сёзтутушла дейдиле. Бу затны примерледен кёрюрге боллукъду: 1) *Ашарны аллы бла мен къол джуугъанма.* 2) *Бу ишден мен къол джуугъанма.* Биринчи айтымда *къол джуугъанма*, деген сёзтутуш эркин сёзтутушду, экинчи айтымда уа

айырылыргъа болмагъан сѣзтутушду, кеси да *тюнгнигюлгенме* деген магъананы тутады.

Бизни тилибизде айырылыргъа болмагъан сѣзтутушла кѣб джюрюйдюле, ала тилни джарыкъ, кесгин этедиле, сѣз ючюн: *букъусун къагъаргъа, чѣб юзерге, салам къагъышыргъа, джер тентерирге, къулакъ салыргъа* д. а. к.

Айырылыргъа болмагъан сѣзтутушлагъа нарт сѣзле джууукъдула. Нарт сѣздеде да сѣзлени ауушдуругъа болмайды, сѣз ючюн: 1) *Кюлме джашха, келир башха.* 2) *Уруну арты къуру.* 3) *Ойнай билмеген уруб къачар.*

105. Айтымланы окъугъуз, айырылыргъа болмагъан сѣзтутушланы сиз къалай ангылагъаныгъызыны айтыгъыз.

1) Хоншубуз Мустафа, баш кѣлтюрмей, ишлейди. 2) Не эсе да Харуннга къанат битгенди. 3) Къарайма да, быланы ичинде бычакъ саллыкъ кѣрмейме. 4) Ол бизге кѣз-къаш бермеди. 5) Не эсе да Мыртаз аман татыу этиб айланады. 6) Мухтар бла Шамил чѣб юзгенча кѣрюнедиле.

106. Айырылыргъа болмагъан сѣзтутушланы башха сѣз бла неда эркин сѣзтутуш бла ауушдура, айтымланы джазыгъыз.

1) Энди бизни ишибиз огъары аягъына мингенди. 2) Добай баргъан джеринден бурну салыныб къайытханды. 3) Аслан къой аузундан чѣб юзмеген адамды. 4) Роза анда аякъ урмазгъа да болур. 5) Мен къайытхынчы, сен хар неге кѣз-къулакъ бола тур. 6) Не къайгылары бар эсе да, Майыллары джер тентереб айланадыла. 7) Къой аузундан чѣб юзмеген Тинибек сизни мыдах этмез.

Морфологияда сёзлени тюрлениулерине эмда къура-
лыуларына къаралады.

СЁЗНЮ КЪУРАМЫ.

§ 33. Тамыр бла аффикс.

Сёлешген заманыбызда сёзлени бир-бирлерине байлаб сёле-
шебиз (джазгъан заманда да алайды.) Ол заманда сёзлени ахыр-
лары тюрленирге болады, сёз ючюн:

*Элибизде школ барды. Мен школгъа джюрюйме. Школда
билим алама. Школдан къайтсам, дерслерими этеме. Школ-
ну библиотекасындан китабла алыб окъуйма.*

Школ деген сёзню башха сёзле бла байлар ючюн, анга
къошулгъан кесекчиклеге (-гъа, -га, -дан, -ну) а ф ф и к с л е
дейдиле. Аффикслени къоратхандан сора кългъан кесеги
тамырды.

Аффиксле кёб тюрлю къллукъну джюрютюрге боладыла,
алай болса да аланы эки уллу кълуумгъа юлеширге боллукъду:

1. Джангы сёз кълураучу аффиксле: *мал-чы, би-
чен-лик, союз-гюч, кий-им* д. а. к.

2. Сёзню тюрлендириучю аффиксле; была кеслери да кёб
тюрлю магъананы танытыргъа боладыла, сёз ючюн:

1) санны аффикслери: *китаб-ла, терек-ле;*

2) великни аффикслери: *китаб-ым, китаб-ынг, китаб-ы,
китаб-ыбыз, китаб-ыгъыз, китаб-лары;*

3) болушланы аффикслери: *китаб-ны, китаб-ха,
китаб-да, китаб-дан;*

4) хапарчылыкъны аффикслери: *устаз-ма, устаз-
са, устаз-ды, устаз-быз, устаз-сыз, устаз-дыла.*

107. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна керекли аффикслени салыгъыз, аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Къыш кетди, джаз келди.*

1) Къыш кет..., джаз кел... . 2) Кюн джер... джылыта..., къырдышла кегере... . 3) Сохта... колхоз... болушадыла. 4) Колхозчу... бичен чаладыла. 5) Кёк... джулдуз... джылтырайдыла. 6) Биз тамбла экскурсия... барлыкъ... . 7) Сабийле юй... уллула., болушадыла. 8) Биз класс... окъуй..., джаза..., сурат сала..., джырлай... .

108. Берилген сёзледен айтымла джарашдырыб джазыгъыз; алагъа къошхан аффикслеригизни тюблерин тартыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз.

1. Биз, къач, дери, пионерле, солурукъ.
2. Тракторист, план, толтургъандыла.
3. Доктор, ауругъан, багъа.
4. Чыбчыкъла, терек, къонуб, джырлай.
5. Бизни къырал, билим, дженгил ёсе.

§ 34. Таза тамыр эмда къуралгъан тамыр.

Сёзден джангы сёз къуаргъа болады. Аны этер ючюн, сёзню аягъында сёз къураучу аффикс къошаргъа керекди, сёз ю чюн: *мал-чы, мал-чы-лыкъ; буз-ла, буз-ла-у-укъ* д. а. к.

Бир сёзден къуралгъан сёзлеге туудукъ сёзле неда бир тамырлы сёзле дейдиле.

Туудукъ сёзле:

Туудукъ сёзлени барысында да болгъан кесегине *таза тамыр* дейдиле (*мал*). Таза тамыргъа аффикс къошулуб, джангы сёз къуралса, аннга *къуралгъан тамыр* дейдиле (*малчы, малчылыкъ*).

Таза эмда кѳуралгѳан тамырны юсюнден былайда айтылгѳаны бу таблицадан кѳрюрге боллукѳду.

Джангы сѳзню кѳуралыуу.

Таза тамыр	Кѳуралгѳан тамыр	Сѳз кѳураучу аффиксле
<i>мал</i>	<i>мал-чы-лыкѳ</i>	<i>-чы, -лыкѳ</i>

109. Хар кѳауумда таза тамырланы тюблерин тарта джазыгѳыз, басымларын салыгѳыз.

1. Тау, таулу, таучулукѳ.
2. Таш, ташчы, ташлы, ташсыннган, ташдан.
3. Кий, кийим, кийгенме, кийимлик, кийими.
4. Окѳу, окѳуу, окѳуучу, окѳут, окѳугѳан.

110. Тюбюнде берилген сѳзлени юч кѳауумгѳа юлешиб джазыгѳыз: хар кѳауумгѳа туудукѳ сѳзлени салыгѳыз эмда аланы бирча кесеклерини (таза тамырларыны) тюблерин тартыгѳыз.

1. Чабыш,
2. Кюл,
3. Кийим,

Чабыш, кюл, кийим, чабыучу, кюлкую, кийиу, чаб, кюлюучю, кий, чабхын, кийиниу, чабыу, кюлкую, кийиндир, кюлкуюлюк, кийимлик.

111. Хар сѳзге туудукѳ сѳзле табыб джазыгѳыз; бирча кесеклерини тюблери тартыгѳыз (бирин бошасагѳыз, экинчиге алай кѳчюгуз).

Ю л г ю. *Сабан, сабанчы, сабанчылыкѳ.*

- 1) Сабан. . . 2) Бичен. . . 3) Джыр. . . 4) Тау. . . 5) Мал. . .
6) Суу. . . 7) Эчки. . . 8) Кѳыш. . .

112. Берилген сѳзледен джангы сѳзле кѳураб джазыгѳыз. Туудукѳ сѳзде барысында да бирча тюбеген кесеклени (таза тамырланы) тюблерин тартыгѳыз.

Ю л г ю. *Тырна, тырнау, тырнакѳ, тырнаукѳ, тырнаучу.*

- 1) Тырна, 2) тебсе, 3) сат, 4) иш, 5) мара, 6) джол.

113. Берилген сёзлени, юлгюде кёргюзюлгенча, кесеклеге айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю:

Сёз бютеуден	Таза тамыр	Къуралгъан тамыр	Сёз къураучу аффиксле
<i>сабанчылыкъ</i>	<i>сабан</i>	<i>сабанчылыкъ</i>	<i>-чы, -лыкъ</i>

Къачхынчылыкъ, тёзюмсюзлюк, джазыучу, джыйышдырыучу, тебсеуюк, чалкъычылыкъ.

§ 35. Сёзлени кёчюрюу джорукълары.

Сёз тизгинге сыйымаса, аны кесеги джангы тизгинге кёчюрюледи.

1. Сёз бёлюмле бла кёчюрюледи, сёз ючюн: *ус-таз-лары-быз, ли-те-ра-ту-ра*.

2. Бёлюм къураса да, джангыз харифни толгъан тизгинге кёчюрюрге болмайды. Ол себеден экишер бёлюмлери болса да, *а-та, а-на, а-ша* дегенча сёзлени кёчюрюрге болмайды.

3. Эки ачыкъны арасында бирча эки тунакы болса, ала айырылыргъа керекдиле, сёз ючюн: *ам-ма, гум-мос, тон-на, мыллык*.

4. Аягъында эки тунакысы болгъан сёзге тунакы бла башланган аффикс къошулса, тунакылары экиси къалыб, джангы тизгинге бири кёчюрюледи, сёз ючюн: *сырт-лыкъ, къарт-ны, ханс-да*.

114. Алгъы бурун кёчюрюрге болмагъан сёзлени джазыгъыз, аны ызындан кёчюрюрге болгъан сёзлени кёчюрюрча сызчыкъла бла бёлюмлеге айыра джазыгъыз.

Ана, къонакъ, орундукъ, къарт, аскер, ала, уууч, аууш, сырт, буу, кийим, оюн, таякъ, къоян, къамчи, тау, къурт, джыйын, тёртгюл, джау.

115. Берилген сёзлени, кёчюрюрча бёлюмлеге айыра, араларына сызчыкъла тарта, джазыгъыз.

Джассы, социализм, артиллерия, артмакъ, ышхылды, джум-дурукъ, кѣбдюреуюз, къартджыгъа, белибауум, тылпыу, джумуртха, сантиметр, сууукъ, кыйыкъ.

Джангыртыу ишле.

116. Берилген айтымланы схемаларын салыгъыз.

- 1) Турнала къачда джылы джерлеге кетедиле.
- 3) Колхозчула къачха ишлерин бошадыла.
- 3) Пионерле салкъын чегетде палаткала къурагъандыла.

117. Берилген сѣзде тунакыланы сангырау, зынгырдауукъ, къаты, джумушакъ болгъанларын айыргъыз.

Юлгю. *Фонетика:* **ф**—сангырауду, къатыды; **н**—зынгырдауукъду, джумушакъды; **т**—сангырауду, джумушакъды; **к**—сангырауду, къатыды.

- 1) Пионер. 2) Къаладжюк. 3) Бийчесын. 4) Бешджыллыкъ.

118. Берилген сѣзлени басымларын тюрлендириб, магъаналарын да тюрлендиригиз; хар бири бла экишер айтым къураб джазыгъыз.

Юлгю.

1) *Терекде алма къалмагъанды.* 2) *Сен алманы терекден алма.*

- 1) Алма, 2) джарма, 3) бѣлме, 4) къууурма.

119. Тюбюнде берилген сѣзле омонимле болгъанларын танытыр ючюн, хар бири бла экишер айтым джарашдырыб джазыгъыз.

Юлгю. 1) *Хасан бла Осман классда башха олтурады ла*
2) *Окъуу бла Мурат классда башха чыкъгъанды.*

- 1) Уруш. 2) Чыкъ. 3) Чек. 4) Къаз. 5) Джалын.

120. Берилген сѣзлеге антонимле табыб джазыгъыз:

Юлгю: *Ариу—эрши, акъыллы—тѣли д. а, к.*

- 1) Аман, 2) мийик, 3) насыблы, 4) дуббукъ, 5) ингигичге,
- 6) келирге, 7) олтурургъа, 8) къууанч, 9) къарангы.

§ 36. Тилни кесеклери.

Къарачай-малкъар тилде тилни кесеклери ондула. Аланы алтысы тилни энчи магъаналы кесеклеридиле, ючюсю болуш-лукъчу кесеклеридиле; междометие да тилни бир тюрлю бир кесегиди.

Тилни энчи магъаналы кесеклери: 1) *ат* (китаб, завод, терезе); 2) *сыфат* (мийик, ариу, сары); 3) *санау* (беш, бешинчи, бешеулен); 4) *алмаш* (ол, аллай, анча); 5) *этим* (ал, алыргъа, алдыкъ) 6) *сёзлеу* (бюгюн, былайда, анда).

Тилни энчи магъаналы кесеклери айтымны членлери боладыла, алагъа соруу салыргъа болады.

Тилни болушлукъчу кесеклери: 1) *последолга* (ючюн, дери, амалтын); 2) *байламла* (бла, да, неда, эмда); 3) *кесекчикле* (а, майна, да). Тилни бу къауум кесеги айтымгъа член болмайды, быллагъа соруу да салынмайды.

Междометие тилни къалгъан кесеклеринден башхаракъды. Междометиеге кирген сёзле адамны къоркъгъанын, элгенгенин, кёлю кёлтюрюлгенин дегенча тюрлю-тюрлю сезимлерин танытады (*ах! ох! оу! ай медет!*).

121. Тилни кесеклерин айыргъыз, ала айтымны къайсы членлери болгъанларын кёргюзтюгюз; болушлукъчу сёзлени табыгъыз.

Къар, джуурт кибик уюб, къарамланы джабханды. (Ч. М.). Ай жарыкъ кечеледе дупбурла шекер башлача агъарадыла. (Ч. М.). Вагонланы ичинден джыр, той, къобуз тауушла эшитиледиле. (Х. О.). Бу джуртлада къурч къалала ёсерле, таудан таугъа темир джолла ётерле. (Къ. И.). Эй хомухла уа... джаныгъызгъа не бек къоркъдугъуз! (Х. О.). Гитче бармакъ да асыуду. (Нарт сёз.)

А Т.

§ 37. Атны магъанасы эмда грамматика ышанлары.

Затланы танытхан, ким? не? деген сёзлеге джууаб этген сёзлеге атла дейдиле; сёз ючюн: *пионер, китаб*.

Къарачай-малкъар тилде ким? деген соруу къуру адамны юсюнден джюрюйдю: *Азрет китаб окъуйду. Ишчиле планны толтурдула. Ким окъуйду?—Азрет. Планны ким толтурду?—Ишчиле.*

Адамдан къалгъан затланы юсюнден *не?* деген соруу джюрюйдю: *Ат чабады, чабакъ джюзеди, къуш учады. Не?—ат, чабакъ, къуш.*

122. Хапарчыкъда атланы табыб, алагъа келишген сорууланы салыгъыз.

Мустафа айтылган уучуду. Бир атханлай, кёкде учуб барган кванатлыны да агзыбыб кьояды. Адамла анга „Мустафаны атхан огьу джерге тиймейди“ дейдиле.

Къайсы уучуну да уста ити болады. Ит адамны шохуду, кёб затда анга болушады, бу иште уа артык да уллу нёгерлик этеди. Ол джанууарланы ызлайды, тешикке киргенни, чауулда букъгъанны сюрюб чыгъарады, хансда, чырпыда тургъан джаз тауукъланы, бёденелени учурады.

Мустафаны Бойнакъ деб бир ити барды. Бойнакъ Мустафа бла колхозну кьой кьошунда талай джылдан бери джашайды, ууда аны биргесине айланады. (Чотчаланы М.).

§ 38. Атланы айтымда кьуллукълары.

Атла айтымны къайсы члени да боладыла—башчы, хапарчы, сансыз, членле. Сёз ючюн: 1) *Хасан заводда ишчиди. Хасан* башчыды, *ишчиди* — хапарчыды, заводда сансыз членди. 2) *Ыйых кюн пионерле экскурсиягъа барлыкъдыла.* Бу примерде *пионерле* башчыды, *ыйых кюн* болумду (*къачан?*—заманны болуму), *экскурсиягъа болумду* (*къайры?*—орунну болуму). 3) *Нарат отундан эмен отунну сайлайдыла.* Бу айтымда *нарат, эмен* деген атла ачыккълаучуладыла, къаллай? деген соруугъа джууаб этедиле; *отундан, отунну* деген атла толтуруучуладыла, *неден? нени?* деген соруулагъа джууаб этедиле.

Атладан хапарчы кьурау ючюн, алагъа хапарчы аффиксле кьошаргъа керекди. Сёз ючюн: *Атам устаз-ды, мен пионер-ме. Сен малчымы-са?*

Атлада хапарчы аффиксле бетледе, санлада боладыла:

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи б.	-ма, -ме (устаз -ма)	-быз, -буз, -биз, -бюз (устаз -быз)
2-чи б.	-са, -се (устаз -са)	-сыз, -суз, -сиз, -сюз (устаз -сыз,
3-чю б.	-ды, -ду, -ди, -дю (устаз -ды)	-дыла, -дула, диле, -дюле, (устаз -дыла)

Атла айтымда **айланыу** болуб келедиле. Айланыу баш болуш-да болады. Сёз ючюн: **Айшат, дерслеринги этгенмисе? Сизге айтама, джаш нёгерле, тынгылагъыз, пионерле!** (К. М.). Айланыу талай сёзден кьуралыргъа да болады (экинчи примердеча): **Ёхтем Кавказ, салам айтама санга!** (Къ. И.). **Ариуу суула, не джерледен чыгъасыз, гузабалаб къалайгъа барабыз?** (Къ. И.)

Айланыу бир сёзден кьуралса, басым ал бёлюмге тюшеди. Сёз ючюн: **Ахмат, бери кел.** Алай болмаса, басым башха бёлюмге тюшеди: **Ахмат бери келди. Лайпан улу джолдаш, сени бригадир излейди.**

Айланыуда ауаз кючлюрек болады, аны кючюне кёре айланыу къалгъан сёзледен запятой бла айырылады неда аны ызындан кёлтюртюучю белги (!) салынады.

123. Окъугъуз; атланы табыб, аланы айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

1) Сабийле чегетде наныкъ джыядыла. 2) Москва СССР-ни ара сахарыды. 3) Совет власть тау эллени эркинликге, джарыкълыкъгъа, насыблы джашаугъа чыгъарды. 4) Дерследен сора Айшат анасына болушады. 5) Космонавтла космосдан чырмаусуз къайытхандыла. 6) Тюртю кёкенни тюрбюнде къоянчыкъны уясы бар эди. 7) Ботаника ёсюмлюклени юсюнден илмуду.

124. Скобкалада берилген атладан хапарчыла кьураб джазыгъыз; хапарчы аффикслени сызчыкъ бла айыргъыз.

1) Осман мени тамада (**къарнашым**). 2) Сенми (**тамада**), огъесе олму (**тамада**)? 3) Биз 5-чи классны (**сохталары**). 4) Совхозда ишлегенлени кёбюсю (**тууарчыла, кьойчула, биченчиле**). 5) Сен (**ишчи**), мен (**элли**), айырылмаз (**къарнашла**). 6) Бизни кьралда Москва, Ленинград, Киев, Баку уллу (**сахарла**). 7) Къачхы айла къайсы (**айла**)? 8) (**Станокла**) заводну къула, (**тракторла** уа совхознукъула). 9) Кавказ таулада эм мийик тау (**МингиТау**). 10) „Къара кюбюр“ деген романны автору (**Аппаланы Хасан**).

125. Хапарчыкъда атладан кьуралгъан баш членлени тюрлерин тюз сыз бла, сансыз членлени тюрлерин къынгыр сыз бла сыза джазыгъыз. Аууздан келишген сорууланы салыгъыз.

Терекде агъач тауукъну эслегинчи, нызы чегетни ичи бла иги кесек бардым. Агъач тауукъ тохтаусуз кюрешеди. Наратны юсюнде аны оюулары, „керки ызы“, кёрюнедиле. Агъач тауукъ узун тилчиги бла тешикчикледен къртчукъланы къалай чыгъаргъаны кёзюлдюреуюк бла кёрюнеди. Кёкенни артына бугъуб, агъач тауукъну этгенине сейир болуб къарайма. Туура бу кёзюуде бир ушагъыусуз иш болду.

Чёртлеуюк кёкен табадан „тарх!“ деб шок атылды. Чечме терекни къабугъун кьобарды. Къабукъ бла бирге сары ханска къанатлы да тюшдю. Агъач тауукъну къаннга боялгъан ауузунда къртчукъу да алай тура...

Чыкды бир джаш талачыкыгъа, 16—17 джыллыкъ бир, эки атылгъан джангы шкогу да бар. Къанатлыны не этерге билмедди. — Нек?—деб сордум. — „Алай бош“.

(В. Песков).

§ 39. Атны саны.

Атла эки санда джорюйдюле: 1) *бирлик санда*; 2) *кёб-люк санда*.

Бирлик санда ат джангыз затны кёрюзеди (*парта, терек, стол, къаргъа*). *Кёблюк санда* атла эки неда талай затны кёрюзедиле (*партала, терекле, столла, къаргъала*).

Къарачай-малкъар тилде къуру *бирлик санда* неда къуру *кёблюк санда* джорюген атла да тюбейдиле. Сёз ючюн, къуру *бирлик санда* джорюуючю атла: *малчылыкъ, ишленмеклик, кзылыкъсызлыкъ, рахатлыкъ; джау, патеген, пурч, ана тил, математика, история; Кавказ, Покун сырты, Къара тенгиз; Абидат, Акъбай улу*.

Кёблюк санны къураар ючюн, атлагъа *-ла, -ле* неда *-лар, -лер* аффиксле кьошуладыла; *-ла, -ле* аффикс сёзню ахырында неда тунакы тауушну аллында джорюйдю: *китаб -ла, эл-ле, китаб -ла -ны, эл -ле -ге; -лар, -лер* аффикс ачыкъ тауушну аллында келеди: *китаб-лар-ы, эл-лер-ибиз*.

Тилде, аз болса да, бир къауум сёз къуру кёблюк санда джорюйдю-ле: *кесекле* (ауруу), *къабырла ёксюзле* (7 джулдузну аты), *Къош дорбунла* (джерни аты).

126. Кёблюк саннга салыб джазыгыз, санны аффикслерини тюбюн тар-тыгыз.

Пионер, стол, терек, дарий, джуммакъ, алма, къой джарлы-лыкъ, сабан, тюе, джюн, джел, кёзлеу, ишчи, сабий.

127. Берилген сёзле бла айтымла къурагыз — бир кере бирлик санда, бир кере кёблюк санда.

Сырт, боран, терек, китаб, карандаш.

Юлгю: 1) *Совхозну маллары сыртха таяннгандыла.*
2) *Сыртла ариу кёгергендиле.*

128. Скобкалада сёзлени кёблюк саннга сала эмда кёблюк санны аффикси-ни тюбюн тарта джазыгыз.

1) Бизни (*устаз*) бизге билим береди. 2) Колхозну (*мал*) джай джайлыкъгъа чыгъадыла. 3) Хоншубузну (*сабий*) барысы да школгъа джюрюйдюле. 4) Алгъын заманлада таулуланы (*юй, бау*) топракъбашла болгъандыла. 5) Амманы ууакъ (*урлукъ*) кёб болуучандыла. 6) Сени (*къарнаш*) къайда ишлейдиле? 7) Сизни (*къой*) къайда отлайдыла? 8) Совхозну (*терек*) чакъгъандыла.

129. Хапарчыкъны окъугъуз; атланы табыб, ала къайсы санда болгъанла-рын айтыгыз.

Хуштуда.

Бир джыл къачда кёчюб барыб, Хушту ёзеннге стауат сал-дыкъ. Ал кёзюуде ёзен манга терен уруча кёрюксе да, кёб тур-май джангы джуртха илешдим. Кавказы бай табигъаты мында кёзюме энтда бир джангы тюрксюн ачды: кюнбет джаныбыз узунуча кызыл къаяла, аланы тюблери къауданлы тикле, бир джаныбызда ууакъ агъачлы къалын зыгыт чегет; ёзенни ичи бла кюмюшча джылтырай, ары-бери айланыб баргъан сууну тауушу къаялада эшитиле; аны эки джаны ариу талала эм чауулла, ай-тыргъа, былайы таурухдача сейир джерлерибизни бири эди. (Ч. М.).

§ 40. Энци эм тукъум атла. Уллу харифле:

Атла эки къауумгъа юлешинедиле: 1) *тукъум атла* (*адам, къанатлы, орундукъ, ручка*). 2) *Энци атла* (*Борис, Москва, Къобан суу*). *Тукъум атла гитче хариф бла, энчи атла уллу хариф бла джазыладыла.*

Энчи атлагъа киредиле:

1) Адамланы тукъумлары, атлары, чам атлары, аталарыны атлары: *Александр Сергеевич Пушкин, Аппаланы Хасан, Багъыр улу Касбот, Хасанланы Алий-Мурат Таубатырны джашы* (неда: ...*Таубатыр улу*), *инженер Батча улу, профессор Алий улу.*

2) Хайыуанланы, джаныуарланы атлары: *Ёребаш, Къараджау* (ийнекле) *Добар* (ит), *Къашха* (ат).

3) География эмда орамланы, площадланы атлары: *Европа, Атлантика океан, Кавказ, Урал таула, Каспий тенгиз, Совет Союз, Нальчик, Хурзук эли, Ленинни орамы, Кёнденлен, Покун сырты, Революцияны площады.*

4) Историяда болгъан белгили ишлени, революцион байрамланы эмда унутулмазлыкъ кюнлени атлары: *Уллу Октябрь социалист революция, Уллу Атаджурт къазауат, Биринчи май* (1-чи Май).

5) Газетлени, журналланы, литература эм музыка чыгъармаланы, фабриклени, заводланы, кемелени дегенча атлары (былагъа кеслерине да кавычкала салынадыла): *„Ленинни байрагъы“ газет, „Сарыубек“ деген журнал, „Къара клубюр“ роман, „Огъурлу“ деген пьеса, „Металлист“ завод, „Карачаево-Черкессия“ деген кеме.*

Энчи атладан къалгъанлагъа тукъум атла дейдиле.

130. Точкаланы орнуна энчи атланы сала джазыгъыз.

1) СССР-ни ара шахары ... 2) Волга бла Урал суу... тенгизге агъадыла. 3) Биз ... газетге эмда ... журналгъа джаздыргъанбыз. 4) Мен, (тукъумунг, атынг, атангы аты), 4-чю классда окъуйма. 5) Теберди эм Къобан суу ... шахарны къатында къошуладыла. 6) Хоншуларыбыз кючюкчюкге ..., бузоучукъгъа уа ... атагъандыла. 7) Къарнашым ... заводда, атам а ... совхозда ишлейдиле. 8) Бизни классыбыз ... байрамгъа хазырланады.

131. Джазыучуланы тукъумларын алфавит джорукъда джазыгъыз.

Пушкин А. С., Крылов И. А., Къулийланы Къ., Боташланы А., Ёртенланы А., Пачев Б., Абдулжалилов Ф., Хубийланы О., Байкъулланы Д., Толстой Л. Н., Къаракетланы И., Мечиев К., Гашоков Х., Байрамукъланы Х.

132. Соруулагъа толу джууаб эте джазыгъыз. Джууабыгъызда энчи атланы тюблерин сызыгъыз.

1) Къайсы шахарда туугъанды В. И. Ленин? 2) СССР-ни халкъларыны эм сыйлы байрамларыны аты къалайды? 3) Къабарты-Малкъар АССР-ни ара шахары къайсыды? 4) „Къаргъа бла Тюлкю“ деген басняны ким джазгъанды? 5) Белорусь Совет Социалист Республиканы ара шахары къайсыды? 6) Бизни областьха къайсы районла киредиле? 7) Черкесск шахарда къайсы заводла бардыла?

§ 41. Атлада иелик.

Атлада иелик зат кимники болганын танытады. Сёз ючюн: *китаб-ым, чана-м, китаб-ынг, чана-сы, бачха-гъыз, сабан-лары.*

Иелик ат затны атын, аны иесини бетин эм санын танытады; сёз ючюн: *чинам* деген сёзде зат—*чана*, аны иеси—*мен*, 1-чи бетде, бирлик санда.

Атлада иелик къурар ючюн, алагъа иелик аффиксле къошуладыла: *чана-м, китаб-ым, къобуз-унг, ат-ы, ана-сы, малыбыз.* Иелик аффиксле затны иесини бетин (*1-чи, 2-чи, 3-чю бетде*) эм санын (*бирлик эм кёблук санда*) кёргюзгенлери себбли эмда тунакы, ачыкъ тауушха къошулгъанларына кёре тюрлю-тюрлю боладыла. Ол затха иелик аффикслени таблица-ларында къарайыкъ.

Бетле	Бирлик сан		Кёблук сан	
	Ачыкъладан сора	Тунакыладан сора	Ачыкъладан сора	Тунакыладан сора
1-чи б.	-м	-ым, -ум, -им, -юм	-быз, буз, -биз, бюз	-ыбыз, -убуз, -ибиз, -юбюз
2-чи б.	-нг	-ынг, -унг, -инг, -юнг	-сыз, -суз, -сиз, сюз	-ыгъыз, -угъузигиз, -югюз
3-чю б.	-сы, -су, -си, -сю	-ы, -у, -и, -ю	-лары	-лери

133. Берилген атланы 3 бетде да, 2 санда иеликде тюрлендириб джазыгъыз; иелик аффикслени сызчыкъ бла айырыгъыз.

Юлгю: *от-ум, от-унг, от-у, от-убуз, от-угъуз, от-лары*.
Алма, ат, ийне, юлгю.

134. Точкаланы орнуна керекли иелик аффикслени сала джазыгыыз, иелик аффикслени тюблерин сызыгыыз.

1) Бизни устаз...гъа орден бергендиле. 2) Школну арбаз... кенгди, тюздю, кирсизди. 3) Айшат, сени сумка... къайдады? 4) Айшатны сумка... партадады. 5) Тёртюнчю классны сохта... экскурсиягъа барлыкъдыла. 6) Сизни биринчи дерс... ана тилди. 7) Совхозну мал... ёзеннге эннгендиле. 8) Мийик тауланы буз... джайда кюзгюча джылтырайдыла. 9) Османни бригада... къайда ишлейди? 10) Эмен отунну мыдых... кызыгу болады.

135. Атлада иеликни керекли тюрлюлерин къураб джазыгыыз. Тай, къой, дарий, бой — 2-чи, 3-чю бетде бирлик санда.

Тай, къой, дарий, бой—2-чи, 3-чю бетде бирлик санда.

Юлгю: 1) 2-чи бетде: той—тоюнг; 2) 3-чю бетде: тою.

Кертме, уру, эчки, джылкы—3-чю бетде бирлик санда.

Юлгю: *хауа—хауасы*.

§ 42. Атланы джалгъаныулары. Болушла.

Атланы болушлада тюрлениулерине джалгъаныулар ле. Къарачай-малкъар тилде болушла алтыдыла. Хар тулушу кесини энчи соруулары барды.

1. Баш болуш—ким? не? *устаз, китаб*.

2. Иелик болуш—кимни? нени? *устазны, китабны*.

3. Бериуючу болуш—кимге? неге? *устазгъа, китабха*.

4. Тамамлаучу болуш—кимни? нени? *устазны, китабны*.

5. Орунлаучу болуш—кимде? неде? *устазда, китабда*.

6. Башлаучу болуш—кимден? неден? *устаздан, китабдан*.

Къарачай-малкъар тилде, орус тилдеча болмай, ким? деген соруу къуру адамгъа, не? деген соруу андан къалгъан затлагъа салынады. Ким?—*пионер, окъуучу, врач, бригадир, ишчи*; не?—*трактор, тюкен, ёгюз, тауукъ, ёзен, пил*.

Бу эки къауум атны болушлада джалгъаныулары бирчады: кимни? нени?—*адамны, талны, бригадирни, ёгюзню*; кимге? неге? *адамгъа, талгъа, бригадирге, ёзенге*.

Атланы болушлада джалгъаныулары бирлик эм кёблюк санда да бирчады: 1) бирлик санда—*адамгъа, бригадирге*; 2) кёблюк санда—*адамлагъа, бригадирлеге*.

Атлагъа къошулгъан болуш аффиксле атны арт бёлюмюне кёре тюрлю-тюрлю боладыла; сёз ючюн, иелик эм тамамлаучу болушланы аффикслери 4 тюрлю боладыла. Нени?—*атны, отну, итни, сютню*, кёбл'юк санда 2 тюрлю: *атланы итлени*); *бериучю болушну аффикслери талай тюрлюдюле*: Неге?—*чанагъа, чархха, сабаннга, кырдыкга, элге, биченнге*; *орунлаучу эм башлаучу болушланы аффикслери эки тюрлюдюле*: Неде?—*сабанда, элде*; неден?—*сабандан, элден*.

Баш болушну болуш аффикси джокъду.

Болушла	Болуш аффиксле	
	Къаты бёлюмден сора	Джумушакъ бёлюмден сора
И.	<i>-ны, -ну</i>	<i>-ни, -ню</i>
Бер.	<i>-гъа, -ха, -нга, -га</i>	<i>-ге, -нге</i>
Т.	<i>-ны, -ну</i>	<i>-ни, -ню</i>
Фиг.	<i>-да</i>	<i>-де</i>
В.	<i>-дан</i>	<i>-ден</i>

Иелик эм тамамлаучу болушланы аффикслери бирча болсала да, магъаналары башхады. Иелик болуш иелик магъананы тутады, ат бла байланады: *китабны тышы, столну аягъы, Османны анасы*. Тамамлаучу болушдагъы атха иш кёчеди, мында ат этим бла байланады: *китабны табдым, столну, сюрт; Османны чакъыр*.

136. Атланы болушлагъа сала джазыгъыз; болуш аффикслени тюрлери сызыгъыз.

Сохта, стол, эл, тюз.

137. Атланы, кёблюк санда болушлагъа сала, болуш аффикслени сызчыкъ бла айыра, джазыгъыз.

Сабан, дорбун, илгик, сюзгюч.

138. Хапарчыкыны окыгъуз, анда болуш аффикслени табыб, къайсы болушнукъу болгъанларын айтыгъыз.

Ёребаш.

Бир кюн суучукъну къатында гебенден маллагъа аш джайыб, анамы къарнашы мени гебен тюбною сакъларгъа къоюб кетди. Ариу ийис этген къургъакъ биченнге ташайыб, эки къолуму дженглериме сугъуб, малланы бичен ашагъанларына къараб турама. Гебеннге келеме дегеннге таякъны кёргюзюб къояма.

Малланы арасында да аман кылыкълыла боладыла. Ма ол ёребаш ийнекчик бир лыпбырдан эки къабады, сора, ашын теблей, башхалагъа джутланыб мыллыкъ атады. Ма таначыкъны джамызындан мюйюзюн илиндириб, аны ачы кычыртыб кыстады. Алайда да бир къабыб, дагъыда бир джанына бурулду. Ийнекчикни тюерге хыршыланыбма, алай а геденден тюшерге эринеме, сууукъдан да къоркъама. (Ч. М.).

139. Айтымланы джазыгъыз; иелик эм тамамлаучу болушдагъы атланы къайсы болушда болгъанларын скобкалада кёргюзюгюз.

Юлгю: Кюнню (*иел. болуш.*) джылыуу къарны (*там. б.*) эритди.

1) Китабны (...) тышы кир болгъанды. 2) Туристле машинаны (...) тохтатдыла. 3) Шапаны (...) накъырдаасы чалкъычыланы (...) джубатады. 4) Хасанны (...) чурукълары къайдады? 5) Сабийлени (...) кычырыкълары арбазны (...) зангырдатады. 6) Акканы (...) юллесини (...) сыныкъчыгъы ма. 7) Бауну (...) эшиклерине кылыч салдынгмы? 8) Терекни (...) къабугъу терекни (...) кёб затдан сакълайды.

§ 43. Болуш аффикслени тюз джазылыгулары.

Болуш аффикслени тюрлюлери сёзню арт бёлюмюне кёре боладыла. Болуш аффиксле кёбюсюне эшитилгенлерича джазыладыла, алай а къуру да алай болмайды.

1. Иелик эмда тамамлаучу болушда къаты бёлюмден сора **-ны, -ну** (*ат -ны, от -ну*), джумушакъ бёлюмден сора **-ни, -ню** (*эл-ни, кюз-ню*) джазыладыла.

2. Бериучю болушда къаты бѣлюмден сора *-гъа, -га, -нга, -ха* аффиксле, джумушакъ бѣлюмден сора *-ге, -нге* аффиксле джазыладыла. Ала бу джорукълагъа сыйынадыла:

1) *К, Г* тауушла бла бошалгъан къаты бѣлюмден сора *-га* джазылады: *кырдык-га, парк-га, плуг-га*.

2) *Н, Нг* тауушла бла бошалгъан къаты бѣлюмден сора *-нга*, джумушакъ бѣлюмден сора *-нге* джазыладыла: *отун-нга, танг-нга, бичен-нге, тенг-нге*.

3) *б, д, т, с, ф, х, ч, ш* тауушла бла бошлагъан къаты бѣлюмден сора *ха* джазыладыла: *тоб-ха, завод-ха, намыс-ха, штраф-ха, чарх-ха, агъач-ха, таш-ха*.

4) Къалгъан кѣзюледе къаты бѣлюмден сора *-гъа*, джумушакъ бѣлюмден сора *-ге* джазыладыла: *мал-гъа, тау-гъа, той-гъа, арбаз-гъа, ырхы-гъа, сом-гъа, ийне-ге, эл-ге, тенгиз-ге, юй-ге*.

Бериучю болушда *-къа, -ка, -ке* эшитилселе да, джазылмайдыла: *къонакъ-гъа, гырмык-га, элек-ге*.

5) Орунлаучу эм башлаучу болушлада къаты бѣлюмден сора *-да, -дан*, джумушакъ бѣлюмден сора *-де, -ден* джазыладыла: *тау-да, тау-дан, тюз-де, тюз-ден*, Бу болушлада-да, *-та, -те, -тан, -тен, -нан, -нен* эшитилирге боллукъдула, алай а джазылмайдыла (*от-да, эшик-де, от-дан, эшик-ден, бичен-ден, адам-дан*.)

140. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз; аффикслени тюблерин сызыгъыз.

1) „Агъач... кыйынлысы тирмен... къакъгъыч болур“ деб, халкъда сѣз барды. 2) Кюлме джаш... келир баш... (*нарт сѣз*).

3) Джахил адамла шайтан... , джин... ийнаныб тургъандыла.

4) Арбаз... тѣгерегине джангы буруу ишленгенди. 5) Туристле, автобус... миниб, Доммай... барадыла. 6) Анам базар... Алий иш... кетгендиле, мен а школ... барлыкъма. 7) Къач... сора бышлакъ тапха дегенлей.

141. Скобкалада берилген сѣзлени керекли болушлагъа сала джазыгъыз.

1) Джелден сакълар ючюн чалкъычыла (*гебен*) гырмак тартадыла. 2) („*Джюн*“) тюшген тауукъча“ деб нек айтылады? 3) (*Сабан*) чыгъар заман къачан болады? 4) Алий къаты ауруйду, алай а (*джан*) къоркъуу джокъду. 5) Зухра

эртенбла (Учкулан тюкен) барлыкъды. 6) Бюгече (*танг*) дери тохтаусуз джауду. 7) Сюрюучюле малланы (*эзен*) эндиргендиле. 8) Мен аны сенге (*тенг*) санаб айтама.

142. Хапарчыкъны джазыгъыз; атланы табыб, алада болуш аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Джигитчик.

Бёрюлени терекни тамырларын кемиргенлерин эшитиб, Алий мардасыз кьоркъду, алай а эс ташламады, мадар изледи. Малчыла айтхан бир хапар эсине тюшюб, хурджунунда кезлеги бла сол кьолуну гитче бармагъын кьанатыб, кьанны бир бёрюню сыртына агъызды. Джыйылаб, кьанны сезиб, бёрюле кёксюл тенглерини юсюне бирден басындыла. Аны олсагъатдан кесдиле, таладыла, чачдыла. Бёрюле аны бошаргъа, танг атыб, кьарамда джолоучула кёрюндюле. Алий таба да кьарамай, аны терекде болгъанын да сан этмегенча, джанлыла бирем-бирем чегетге сингиб кетдиле. Кёк бёрюню кемирилген суюкклери терекни тегерегинде кьаргъа, топуракъгъа кьатышыб, аяз сюрген тюкклери да кьауралагъа, чымырталагъа илиниб кьалдыла.

143. Айырылыб басмаланган сёзлени тилни кьайсы кесекклери, айтымны, кьайсы членлери болгъанларын айтыгъыз; аланы басымларын салыгъыз.

1) Ат юй хайыуанды. Ташны арлакъгъа ат. 2) Юй хайыуанланы бири атды. Мараучу бир кере атды. 3) Тууарчы, кьойчу, атчы— барысы да малчыладыла. Тууарчы, арбангы кьойчу бир, кесек солумагъа, атчы джамчынгы да алай ары. 4) Джай ингирде биченликде кийизчикни джай—тынчай. 5) Халатсыз джаз. Быйыл джал кеч келди. 6) Аффикслени тюблерин тюз сыз бла тюз сыз. 7) Энтда эки сом кьош да бирин ал, кьошда малчыла кьууанырла. 8) Ийнек ачды да, Хасан бауну ачды да бичен салды.

144. Берилген сёзле бла башындагъы юй ишдеча айтымла кьураб джазыгъыз, магъаналарын айыргыгъыз.

Джыр, кьаз, кёк, кьач, джюз.

Юлгю: сек. 1) *Тигилгенин сёкме. Суймей эсенг да, башханы артындан сёкме.*

СЫФАТ.

§ 44. Сыфатны магъанасы эм грамматика ышанлары.

Сыфат деб затны ышанын танытхан, къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге айтадыла, сёз ючюн: *улла джангы юй*.

Сыфатла атла бла джюрюйдюле, атланы тюрлю-тюрлю ышанларын кёрюездеиле тюрсюню (*къызыл байракъ*), уллулукъну, гитчеликни, атланы ёлчелерин, агъачларын эм башха шартларын: *мазаллы терек, алаша шиндик, узун джыджым, кенг тала, зугул кертме, къаты агъач, семиз мал, суусун зат, исси кюн, тёртгюл юй, огъаргъы джел, келбетли къарт*.

Сыфатла атланы биргесине келселе, тюрленмейдиле (орус тилде да тюрленедиле); сёз ючюн: *джангы китаб, джангы китабны, джангы китабдан, джангы китабла, джангы китабчыгъым*. Бу примерледе ат (*китаб*) болушлада, санда, бетде тюрленеди, аны биргесине келген сыфат а (*джангы*) тюрленейди.

Сыфатла айтымда не ачыкълаучу, не хапарчы боладыла, сёз ючюн: *Къызыл байракъла чайкъаладыла. Къаллай байракъла?*—*къызыл*; „*къызыл*“ ачыкълаучуду, „*байракъла*“ деген башчыны ачыкълайды. 2) *Орам кенгди, кирсизди, сыйдамды*. Бу айтымда „*орам*“ башчыды, „*кенгди*“, „*кирсизди*“, „*сыйдамды*“ деген сыфатла хапарчыладыла. Сыфатладан хапарчы кьуарар ючюн, алагъа, атладача, хапарчы аффиксле кьошуладыла.

145. Окьугъуз, сыфатла бла ала ачыкълагъан атланы джазыб алыгъыв.

Юлгю: Къалын чегетде кюнню таякълары джерге ёталмай эдиле.

къалын чегетде—джазыб алынныгъы.

1) Гоша базыкъ, семиз къатын, джассы бети, къалын, кенг къара къашлары, юсюнде эски мор къатапа чепгени, бойнунда ала палтон джаулулугъу, базыкъ тамакълы. (*Л. Х.*) 2) Бу къарамашакъ кьутсуз къатынны... чырайлы акъбет кьызыгъы...

Къарангы къатын болса да, бек гынтдылы адамды. (Л. Х.) Юйню тюз арасына тагъылыб, кѣбген сапын кѣмюкча, базыкъ лампа джанады. (А. Х.) 3) Бузоучукъ хайт деб уллу болгъанды, кенгсауру, базыкъмюйюз, мангылайы бухар бурма, юсюнде джылтырауукъ къызыл тюю. (Ч. М.) 4) Джолну баргъан арбачылагъа бурууу ичинден къара сескекли кѣзлерин джандырыб къарагъан заманда, аны къарасырт, акъджууак бузоучугъу, эсирген адамча тентирей, шалдир бутчукъларын джерден къарнына дагъанчыкъла этиб, анасыны тѣшюне тели хамхотчугъун тюрте, айланады. (Ч. М.)

146. Точкаланы орнуна магъаналары келишген сыфатланы сала джазыгъыз; сыфатла айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

1) Джайгъы кюн узунду, къышхы кюн 2) Кѣчюу сайды, кѣмеуол 3) Къар акъды, къаргъа 4) Айран къалынды, сют 5) Джиб узунду, белибау 6) Шекер татлыды, туз 7) Бюгюнню газет джангыды, тюненеги 8) Бычакъ джигитди, балта уа 9) Къурч къатыды, къоргъашын 10) Къач сууукъду, джаз 11) Темир ауурду, агъач

147. Точкаланы орнуна сыфатладан сора келишген атла табыб джазыгъыз.

Акъ ... , тору ... , салкъын ... , эртенги ... , джашил ... , ътхем ... , къайыр ... , мысты ... , къарангы, чууакъ ... , тик ... , адебли ... , чемер ... , голчу ... , алаша ... , сериуон ... , чомарт ... , насыблы

148. Берилген сыфатла бла айтымла къураб джазыгъыз. Джигит, таукел, ътхем, батыр, къоркъакъ, къызбай.

§ 45. Тюз эм къуралгъан сыфатла.

Затланы ышанлары бирча болмайдыла. Бир къауум затны кючлюрек неда къарыусузуракъ болурча ышанлары барды, сѣз ючюн: *акъ—акъсыл, акъсылдым, чыммакъ, агъыракъ, бек акъ, чынг, акъ*. Башха затланы бирча, тюрленмей тургъан ышанлары барды, сѣз ючюн: *къачхы сууукъ, былтыргъы джыл*. Былайда „*къачхы*“, „*былтыргъы*“ деген сыфатла бирчалай тургъан ышанланы кѣргюзедиле („*былтыргъыракъ*“, „*чынг былтыргъы*“ деб айтмайбыз).

Сыфатла бу халгъа кёре эки къауум боладыла: 1) тюз сыфатла, 2) къуралгъан сыфатла.

Тюз сыфатла онгулуракъ неда къолайсызыракъ болурча ышанланы кёргюзедиле, къуралгъан сыфатла уа бирча тургъан ышанланы кёргюзедиле. Тюз сыфатла кёбдюле, къуралгъан сыфатла аз тубейдиле, кеслери да кёбюсюне орун (огъаргъы), заман (кышхы) магъаналы сёзледиле.

149. Айтымда сыфатланы табыб, ала тюз неда къуралгъан сыфатла болгъанларын айтыгъыз.

1) Орта орамны эки джаны бла къанджалбаш юйле тизилибдиле. 2) Келбетли акъсакъал къарт эски джырланы джырлайды. 3) Тёбениги джел мийик бусакъланы булчукъларын тарайды. 4) Былтыргъы къауданны тубюнден жангы ханс чыгъыб келеди. 5) Берги сыртда кысыр тууарла, аргъы сыртда уа саулукъ ийнекле кютюледиле. 6) Алчы бригаданы сыйлы грамота бла саугъаладыла. 7) Къарнашлары джыллыкъ джолгъа атлангандыла. (Таурухдан).

150. Сыфатланы атла бла бирге эки столбик этиб джазыгъыз — бир столбикге тюз сыфатланы, башха столбикге къуралгъан сыфатланы.

Къарангы кече, тузлу хант, берги машина, орамдагъы сабийле, сары балаууз, терен къулакъ, къалын чегет ючлю ууанык, сыйдам буз, кыйын дерс, къууанч кюн, чемер кюл, махтанчакъ джаш, камсык сабий, талгъыр ийнек, ала кийиз, боз кюй, тору ат, къачхы аяз, тюненеги ушакъ.

151. Атланы алларында точкаланы орнуна келишген сыфатланы сала джазыгъыз.

... тау, ... кюн, ... аяз, ... джол, ... таууш, ... сохта, ... халкъ, ... адам, ... бригада, ... бачха, ... къар, ... аскерчи, ... чапракъ, ... халкъ, ... кырдык, ... джиб, ... китаб, ... трактор, ... совхоз, ... класс, ... газет, ... кийим.

152. Хапарны окъугъуз; сыфатланы табыб, ала къайсы къауум сыфатладан эмда айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

Къараджау.

Къараджау деб бир ийнегибиз барды. Къаб-къара болмагъан аны юсюнде бармакъ басар сынгар бир джерин да табарыкъ тюлсе. Аны къой эсенг, эмчеклери, джелини да, арба джау джакъгъанча, къарадыла. Джангыз аууз тегереги зат кызылдыла. Ингичге бойнунда гитче сыйдам башчыгъы, джаялача саяу мюйюзлери, джылтырауукъ токъ кезлери къарамлы, чырайлы кёргюздюле. Къулакъ ичлери мор, мюйюз учлары сары, туяклары кюл бетлиледиле. Кеси семизди, къалгъанладан сютлюдю, сютю айырылыб къалынды, халиси бла уа аладан узакъ башхадды. Акъылсыз хайыуан тюлдю, джангыз кылыгъы кийикден джукъ къоймагъанды ансы. (Ч. М.).

ЭТИМ.

§ 46. Этимни магъанасы эмда аны грамматика ышанлары.

Ишни, затны иш халда тургъанын кёргюзген сёзлеге этим дейдиле. Этимле не этеди? не этерге? дегенча соруулагъа джууаб этедиле, сёз ючюн: *алама, ал, алайыкъ, алыргъа.*

Этим атланы ишлерин кёргюзеди: *Сохта дерсин хазырлайды. Трактор сюреди, самолёт учады, чабакъ джюзеди.* Башха этимле иш халны кёргюзтедиле, сёз ючюн: *Классда В. И. Ленинни сураты тагъылыбды. Малчыла ингирде тынчаядыла. Амма ауруйду, джатады.*

Бу примерледе *тагъылыбды, тынчаядыла, ауруйду, джатады* деген этимле ишни кёргюзмейдиле, затны иш халда болгъанын кёргюзедиле.

153. Хапарны окъугъуз, этимлени табыб, аланы айыргъыз.

Джигитлик.

Пионерлени вожатый кызы табигъатха экскурсиягъа элтгенди. Сууну ары джанында гара болгъанды. Лена бла Надя бир-бири къолларындан тутуб, суудан ётюб баргъанлай, Надя абыныб суугъа кёмюлгенди. Къаты ургъан суу аны айланма таба теб-

ретгенди. Лена нёгерини ызындан суу джагъа бла чабханды. Надяны айланмада лентачыкъ тьююлген чачы кёрюннгенди. Лена, эс ташламай, чегет кыйырындан бир бутакъны Надяны чачына илиндириб тартханды—лентачыкъ тешилгенди да башына къалкъгъанды. Лена бутакъны сууну теренине сукъгъанды, анга тунчугъа тебреген Надячыкъны суу тубюнде таш къармагъан къолчугъу илиннгенди. Лена суугъа кетген тенгин кючден-бутдан чыгъаргъанды, алай а Надя сауду деб танылмай эди. Лена эс ташламады: китабда окъугъаны эсине тюшюб, Надяны эрлай бауурундан салгъанды. Надяны аузундан, бурнундан да суу келгенди, кеси да эс джыя тебрегенди.

Джигит пионерка Лена тенгин къутхаргъаны ючюн медаль алгъанды, районо эм школ анга уллу бюскореу этгендиле. (С. А.)

154. Этимле бла айтымла къурагъыз, этимлени тублерин сыза джазыгъыз.

Окъуйбуз, къаладыла, этерге, керекди, кютеди, джашайма.
Ю лгю: Биз тёртючю классда окъуйбуз.

§ 47. Этимлени тюрлениулери эм айтымда къуллукълары.

Этим бетледе, санлада, заманлада тюрленеди. Сёз ючюн,

Бирлик сан:

Кёблук сан:

1-чи бет: мен джаза-ма

биз джаза-быз

2-чи бет: сен джаза-са

сиз джаза-сыз

3-чю бет: ол джаза-ды

ала джаза-дыла

Заманлада:

бусагъат заман: джаз-а-ма, джаза тур-а-са;

озгъан заман: джаз-ды-м, джаз-гъан-са, джаз-гъан эди;

боллукъ заман: джаз-ар-ма, джаз-арыкъ-быз.

Этимни бетледе, санлада, заманлада тюрлениуюне
этимни джегилиюу дейдиле.

Башха этимле бетде, санда, бир къауумлары уа заманда тюрленмейдиле: сёз ючюн: джаза, джазыб, джазмай, джазгъанлай, джазар (адам), джазарыкъ, (адам) джазаргъа.

Бетде, санда тюрлениучю этимле айтымда хапарчы болладыла. Пионерле джырлайдыла. Биз совхозгъа болушурукъ-

буз. Тюрленмеучю этимле айтымда сансыз членле боладыла: *Пионерле джырлаб келедиле (къалай?—джырлаб—болумду).*

155. Точкаланы орнуна этимледе керекли бетлени, санланы салыб джазыгъыз.

Бирлик сан:

мен ала. . . , бере. . .
сен ала. . . , бере. . .
ол ала. . . , бере. . .

Кёблюк сан:

биз ала. . . , бере. . .
сиз ала. . . , бере. . .
ала ала. . . , бере. . . .

156. Хапарда тюбеген этимлени эки къауум этиб джазыгъыз—тюрлениучю этимлени башха, тюрленмеучю этимлени башха.

Ол барлыкъ тийре элни огъарлагъында эди. Кеси да къабхакъны юсюнде олтургъан эди. Арба джол тийрени огъары джаны бла оза эди. Джол тийрени ичи бла чыкъгъан джерни асыры тарлыгъындан, бичен арбала юйлени чалдышларына илине, кючден ётюучен эдиле. Харун алайдан озуб, эски къабырланы къатына джетерге, къошда айтылгъан хапар эсине тюшюб сагъайды: мычымай къулагъына къабырдан чыкъгъан бир таууш келди. Харунну тёпбе тюклери ёрге турдула. Къабырланы тёгереди, бир оюлгъан джери бар эсе да, хуна этилиб, бегиб эди. Харун къысха огъуна эс джыйыб, кесини тюрленнгенине да „быллай бир нек къоркъдум?“ деб айыб эте, бир да бек къулакъ салыб тынгылады. Не тынгыласа да, экинчи таууш эшитилмеди. Алайда хунаны, не терекчиклени къатларында джукъ эслеялмады. (Къ. К.).

157. Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз; этимлени тюблерин сызыгъыз.

Ю лгю: *Пионерле, къарт амма, болушургъа. — Пионерле къарт аммагъа болушдула.*

1) Айшат, къабыргъа газет, редактор. 2) Тёртюнчю, класс, тюнене, диктант, джазаргъа. 3) Совет Конституция, кюн, бешинчи, декабрь, болургъа. 4) Биз, отряд, школ, бачха, къазаргъа. 5) Мен „Киштик бла Бёрю“ деген, басня, азбар, билирге. 6) Осман, дерсле, заманында, хазырларгъа.

158. Джазыгъыз; башчы бла хапарчыны табыб, башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин сызыгъыз.

Чыгыб келген кюн Казбек тауну тѣпбесинде кѣрларын ариу джылтыратады. Эргенги тубан ачылды—суююмлю таула кѣрюндюле. Узакъ Дариал ѣзени да кѣрюнеди.

Тедо бугъунуб кийиклени джолларын сакъларгъа мурат этген джерине джууукълашады. Тикден чыкыганлай, тохтаб, солууун алыргъа шкогуна таяныб, тѣгерекге кѣрады. Онг джанында, джууукъ джерде, табхырчыкъда джугъутур сюрюу отлай тургъанын эследи. Учуну джюреги тыкырады. Ол шкогун акъырын кѣлтюрдю, алай а олсагъатдан огъуна энгишге ийди: окъ джугъутурлагъа джеталлыкъ тюл эди. Алагъа кѣайсы джанларындан джууукълашхан таб боллугъуна сагыш этди. Эки джолдан сора уа алагъа джол джокъду. Огъаргъы джол уучулагъа кѣоркѣуусузду, алай а асыры туурада, джугъутурла эслеб, кѣачаргъа боллукъдула. Тѣбенни джол бла алагъа бек дженгил джетериксе, алай а тамам кѣоркѣуулу джолду. Тюбсюз джарны, кѣя ранны эрни бла барады... „Хата джокъду, бир зат да болмаз!“—деб, кеси кесине шыбырдай, Тедо тѣбенни джолну кетеди. (К. Хетагуров).

159. Бу темаланы бирине уллу болмагъан бир хапарчыкъ джазыгъыз. Анда тюбеген этимлени тюблерин сызыгъыз.

Тема ла: 1. Заводха экскурсиягъа. 2. Исси кюн суу ызында.
3. Джай чегетде. 4. Эртден чыкъ бла.

ДЖЫЛНЫ АЯГЪЫНДА ОКЪУЛГЪАНЫ КѣАЙТАРЫУ.

160. Окъугъуз, сѣзтутушлада баш эм бойсунган сѣзню кѣргюзюгюз.

Джазгъы эрген, исси кюн, кѣачхы кечеле, терен кѣл, кѣара булутла, кѣошунбаш юй, агъач кѣашыкъ; наныкъ джыаргъа, чабакъ тутуу, отунга барыу, джолгъа чыгыу, бычакъ бла кѣсерге, балта бла джарыргъа, столгъа салыргъа, сахарда джашаргъа, ѣзенни келирге; китабны тышы, джыйынны тамадасы, нартюхню сабагъы.

161. Окъугъуз, хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюучю айтымланы табыб айтыгъыз.

Кеч болду. Ызыбызгъа тебрedik. Уллу джолгъа иги кесек барыргъа керекди. Арыгъанбыз. Шо автобусха бир джеталсакъ! Осман а кѣайдады? Майна, алай анда келеди. Розаны челеги бумуду? Ой-хой-хой, не залим джыйгъанды! Тизилиб барабыз, Ма уллу джол. Кѣалай аламатды джай чегетде! Солуу кюн энта келликбиз.

162. Окъугъуз, айтымны членлерин къайсыла болгъанларын айтыргъыз. Джайылмагъан, джайылгъан айтымла къайсыла болгъанларын айтыргъыз.

Кюн тийди. Терекледе кванатлыла джырлаб башладыла. Чыкъ кзуруду. Чалкъычыла эртден азыккыгъа тохтадыла. Хансны ариу ийиси хар къайдан да урады. Чегет тютюнлейди. Каска бла къасхалта тохтаусуз джырлайдыла.

163. Окъугъуз, биртукъум членлени табыгъыз, ала бла келген байламланы къайсыла болгъанларын айтыргъыз.

Кеме бла тенгизден да ётдюм, Тюркню, Арабны адамларын да кёрдюм. (К. М.). Бюгюн а той да, кзууанч да, бюгюн а кийим да, бюгюн а джыр да, назму да—бизникиледиле бары да (К. М.). Сууну кючюн шыбылагъа бурабыз, хар бир джерде биз заводла кзурабыз, джерни къазыб, кёб байлыкыла алабыз, бош джерлеге шахарла, элле салабыз... Кюнлюк джолгъа бир сагъатха джетебиз, джыллыкъ ишни эки-юч айгъа этебиз. (Къ. И.). Шахаргъа тёбентин келген машиналагъа къарасакъ, не джаралылары, неда фронт джууукълашхан джерледен къачыб келген тиширыулары, къартланы, сабийлени кёресе. (Х. О.).

164. Окъугъуз, кшош айтымланы табыб, алада байламланы эмда тыйгъыч белгилени (запятайланы) айыргъыз.

1) Акъ булутчукъ чапырылыб джатады, шош агъара, джайгъы танг да атады. 2) Бу джерледе не харбыз джетмейди, не помидор бишмейди, не джюзюм джокъду. 3) Бир аязчыкъ къагъады, бир шош болады, бир къалын букъу кёлтюрюлюб, кёкню джабады. 4) Шапа отну ышырыб кюреше эди, алай болгъанлыкыгъа суу отунла джанаргъа унамай эдиле. 5) Аууш бегиб къалды, ансы туристле тау артына ауаргъа умут этген эдиле.

165. Окъугъуз, туура сёзню эм авторну сёзлерин табыгъыз. Туура сёзде джюрюген тыйгъыч белгилени айыртыгъыз.

Ол заманда караванланы башчыларындан бири, Убайдулла деген узун бойлу къарт, алгъа чыгъыб, сабыр айтды:

— Мени бек сыйлы хакимим! Мында, былайдан къараб кёрюннген ол бетде, он къойну сакълаб тургъан бир къойчу джаш бар эди; ол джаш къойларына суу ичирмей турмазлыкы себебли, джууукъда суу къалайда болгъанын билирге излеб, аны бери келтиригиз деб, буйрукъ этген эдим да, сора...

Тимур ачудан тёзалмай:

— Сора билдингми да?—деб, Убайдулланы сёзюн бёледи.

Убайдулла мыдах:

— Огъай, билмедим,—деб джууаб береди.

— Не ючюн?—деб кычырады Тимур.

Убайдулла башын энишге тутуб, алгъындан да шошуракъ:

— Къойчу бизге къуюну кёргюзюрге суймейди. Ол бизге: „Суу да, топракъ кибик, кеси-кесине сыйлыды. Биз джерибизни тушманнга берирге суймейбиз, аныча, бир тамчы суу да бер-мезбиз“ деди,—деб сёзюн бошады.

Тимур къутургъандан не этерин билмей:

— Сен а сора анга не этдинг?—деб кычырды.

— Мен аны ёлтюрюрге тебрeдим, сора биргеме алыб барсам, ашхы болур деб, бери келтиргенме.

(Дагъыстан таурухдан).

166. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Ишни хапарын Ленинге айтдыла, ма былайды, былайды, Владимир Ильич вазабызгъа ёмюрге адам эшитмеген багъа береди.

Къаллай бир

Аны айтыргъа да къыйынды Владимир Ильич

Алай болса да къаллай бир

Беш джаб-джангы паровоз ариу джарашыб тургъан паровоз

Паровозламы

Хо, паровозла

Бешми Джангыла болурмусуз

Эшта-эшта туура алайды

Ариу хаб-хазыр джарашыб тургъанламы дейсиз

Ариу джарашыб тургъанла

Ленин къайгъылы болуб, юде ёрге-энишге барыб тебрeди.

(В. Телпугов).

167. Берилген сёзлени фонетика джанындан айыргъыз. Сёзледе ненча бёлюм болгъаны, басым къайсы бёлюмюне тюшгенин, ачыкъ тауушла, къайсыла, тунакыла къайсыла болгъанларын, тунакылада зынгырдауукъла, сангыраула къайсыла болгъанларын, джумушакъла, къатыла къайсыла болгъанларын айыргъыз. Тауушланы эшитилгенлери бла джазылгъанларында не башхалыкъ барды?

Сабанчы, тазчыкъ, кёмеуол, эшикге, унутмазса.

168. Айырылыб басмаланган сёзлени магъаналарында башхалыкъны аныгълатыгъыз.

1) Ахмат школдан келди. Къыш келди. Аны джукъусу келди. Аны айтыргъа эсиме келди, айтмадым. Бу джол а табы келди. 2) Ауур джюк. Ауур иш. Ауур санла. Ауур таш. 3) **Джарыкъ** юй. **Джарыкъ** адам. **Джарыкъ** дуня. **Джарыкъ** джашау. Кёз **джарыгъы** 4) Москвагъа джетди. Кюн джетди. Сакъалы джетгенди. Кёз джетдир. Анга бир иги джетдир! Кесинге джетди. Санга уа ненча джетди? Заман джетди. Барыбызгъа да джетерми? 5) Тана баш. Чегет башы. Суу башы кесген эмеген. Акъыл джашда тюл, башдады. Башымы бездирме. Баш булджутма. Бышынгы ал. Ючгюл-чеб-башы. Джелбаш. Дранбаш. Джанбаш.

169. Сёзлеге синонимле табыб айтыгъыз.

Юлгю. *Атаргъа: силдерге, быргъаргъа, сюзюлдюрге, ташларгъа.*

Атаргъа, ишни бошаргъа, ариу суу, чырайлы адам, сёлеширге, ингирде, заманында.

170. Салырмагъан харифлени эмда тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Ленинни джолун къаты тутугъуз!

Совет халкъ... джетишимлери дуня... белгилидиде. Пионер бизни туугъан джуртубузну бу байлы... санга къаллыкъ... Сен ёсюб джетсе... джерни юсю... сен джасарыкъ... кыралны эм халкъ... ишин андан ары сен бардырлыкъ... Аны этер ючюн а иги окъур... керек... кёб билир... керекди. Сен спорт бла кюреширге керек... санынгы чыныкъдыргъа керек... Иште джигер чемер болур ючюн не кыйынлыкъ... да тёзер ючюн спорт амалсыз керек... Джашагъан тау джуртунгу сюерге эм бил... керексе.

Ленинни джолун къаты тутхан тюз иннетли Ата джуртну кемсиз сюйген адам болуб ёс!

БАШЛАРЫ

БАШЛАННГАН КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙЫТАРЫУ

Атланы болушлада джалгъаныулары. Болуш ахырланы тюз джазылыулары	4
Сыфатланы тюз джазылыулары	5
Санауланы тюз джазылыулары	6
Алмашланы тюз джазылыулары	6
Этимни узайгъан заманда тюз джазылыуу	7

С И Н Т А К С И С

§ 1. Сёзтутуш. Сёзтутушда баш эм бойсунган сёз	9
§ 2. Айтым. Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла	10
§ 3. Кёлтюртючю айтымла	11
§ 4. Айтымнь, баш эм сансыз членлери. Джайылгъан эм джайылмагъан айтымла	13
§ 5. Башчы бла хапарчы	15
§ 6. Айтымны сансыз членлери. Сансыз членлени юч къаууму	15
§ 7. Толтуруучу	16
§ 8. Ачыкълаучу	16
§ 9. Болумла	17
§ 10. Биртугъум членлери болгъан айтымла	18
§ 11. Айлануу	20
§ 12. Къош айтым	22
§ 13. Туура сёз	24
§ 14. Диалог	25

ФОНЕТИКА БЛА ГРАФИКА

§ 15. Тилни тауушларыны къуралыулары. Ачыкъ эм тунакы тауушла	27
§ 16. Ачыкъ тауушла. Сингармонизм	29
§ 17. Бёлюм	31
§ 18. Еасым	32
§ 19. Тунакыла. Сангырау эм зынгырдауукъ тунакыла	34
§ 20. Тунакыланы айтылыулары эмда джазылыулары	35

§ 21. Хариф н	36
§ 22. Хариф х	37
§ 23. Хариф ч	37
§ 24. Харифле й бла у	38
§ 25. Экиленген тунакыла	40
§ 26. Харифле. Алфавит	41
§ 27. Уллу харифни джюрютюлююу	43

Л Е К С И К А

§ 28. Сёзю магъанасы. Кёб магъаналы сёзле	47
§ 29. Омонимле	48
§ 30. Синонимле	49
§ 31. Антонимле	49
§ 32. Айырылыргъа болмагъан сёзтутушла	50

М О Р Ф О Л О Г И Я

§ 33. Тамыр бла аффикс	52
§ 34. Таза тамыр эмда къуралгъан тамыр	53
§ 35. Сёзлени кёчюрюю джорукълары	55
§ 36. Тилни кесеклери	56

А Т

§ 37. Атны магъанасы эмда грамматика ышанлары	57
§ 38. Атланы айтымда къуллукълары	58
§ 39. Атны саны	60
§ 40. Энчи эм тукъум атла. Уллу харифле	61
§ 41. Атлада иөлик	63
§ 42. Атланы джалгъаныулары. Болушла	64
§ 43. Болуш аффикслени тюз джазылыулары	66

С Ы Ф А Т

§ 44. Сыфатны магъанасы эм грамматика ышанлары	69
§ 45. Тюз эм къуралгъан сыфатла	70

Э Т И М

§ 46. Этимни магъанасы эмда аны грамматика ышанлары	72
§ 47. Этимлени тюрлениулери эм айтымда къуллукълары	73

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637